

LUPTELE ROMÎNILOR CU TURCII

PÂNĂ LA MIHAI-VITEAZUL

CULTURA VECHĂ ROMÂNĂ

DOUĂ CONFERINȚE

*ținute în sala Ateneului român din București, în zilele de 25
și 29 Ianuarie 1898,*

de

IOAN BOGDAN

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI

BUCUREȘTI

EDITURA LIBRĂRIEI SOCECŪ & COMP.

21. Calea Victoriei, 21.

1898.

Prețul 2 lei.

Inv A 34.226

LUPTLE ROMÎNILOR CU TURCII

I. 12268 — PÂNĂ LA MIHAI-VITEAZUL

CULTURA VECHĂ ROMÂNĂ

6284885

DOUĂ CONFERINȚE

ținute în sala Ateneului român din București, în zilele de 25
și 29 Ianuarie 1898,

de

IOAN BOGDAN

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI

86492

DONAȚIUNE

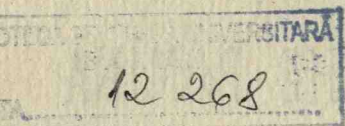
BUCUREȘTI

EDITURA LIBRĂRIEI SOCECŪ & COMP.

21, Calea Victoriei, 21.

1898.

CONTROL 1953

RE204 / 04

BUCUREȘTI

STABILIMENTUL GRAFIC I. V. SOCECŪ

59, Strada Berzii, 59

[1069].

B.C.U. Bucuresti

C86492

I.

LUPTELE ROMÎNILOR CU TURCII

PĂNĂ LA MIHAÎ-VITEAZUL.

Doamnelor și Domnilor,

Istoria poporului român este o lungă luptă pentru existență.

Aruncați de soarte în gura barbarilor, coloniștii lui Traian nu trăiră în pace nici o jumătate de secol și avură să lupte cu barbarii cari peste alte două jumătăți de secol aveau să-i silească a părăsi în voea lor țara în care fuseseră sădiți. Copleșiți de povoitul mereu crescînd al popoarelor năvălitoare din răsărit, al Goților, Hunilor, Bulgarilor, Slavilor și Avarilor, Romaniî din dreapta și din stînga Dunării se retrag în cîteva puncte adăpostite dela poalele munților și sub stăpînirea bulgară încep să pue temelul la viitoarea lor organizare în cnezate și voievodate. Pe timpul venirii Ungurilor aceste cnezate și voievodate existaî; ele continuă a exista în Ungaria sub stăpînirea Ungurilor, în țările dela șes sub dominațiunea Pecenegilor, Cumanilor și

Tătarilor, iar după curățirea țărilor de Tătari, contopindu-se vechile cnezate în voevodate mai mari, se nasc principatele române Moldova și Țara Românească.

Colegul meu, D-l Onciul, v'a arătat în două conferențe cum s'aū întemeiat aceste principate, din ce elemente aū fost ele constituite și ce sîmburî de cultură și ulterioară desvoltare conțineau într'însele. Ați văzut cum Țara Românească s'a constituit din două voevodate la început independente, unul de a dreapta Oltului, vechiul voevodat al Basarabilor, altul de a stînga lui, voevodatul Negrilor Romîni, amîndouă vasale imperiilor bulgărești întîi și al doilea. Ambele voevodate, unite într'un mare voevodat românesc, cad îndată după invasiunea mongolă sub suzeranitatea *Ungariei*, între anii 1242—1247. Dela marea donațiune a regelui Bela făcută Iohanniților, Romîniî din Țara Românească încep o luptă de emancipare de sub suzeranitatea ungurească, care ține peste 100 de ani și în care ei avură ocașie să dea dovezi de vitejia și de istețimea lor războinică în două lupte mari: la 1330 lui Carol Robert, care după ce

pierdu 40,000 de ostași și mulți nobili, nu se mai încercă a doua oară să supună Țara Românească, la 1369 lui Ludovic I, cel mai mare rege din Europa pe timpul său. La 1373 și 1377 Țara Românească e privită chiar în diplomele ungurești ca țară independentă ¹⁾.

Cam în același timp cu Țara Românească se lupta pentru independență sora ei mai mică, Moldova; deabia se născuse prin contopirea elementelor vechi din țară cu elementele venite din Maramurăș sub Dragoș, Sas și Bogdan și ea avu să lupte cu același puternic rege, cu Ludovic I, care în zadar se sili tot timpul domniei sale să o aducă sub sceptrul său. Ludovic moare la 1382 și Moldova, curînd după aceea, ca să se asigure de un sprijin împotriva eventualelor încercări de cucerire din partea urmașilor lui, se închină *Poloniei*, un vecin mai puțin periculos și mai depărtat decît Ungaria.

Așa dară, deabia înființate principatele surori și deabia emancipate, pe la sfîrșitul sec. 14, în urma unor lupte, în care forțele combatanților nu prea erau egale, de stăpînirea ungurească, ele sunt amenințate nu numai în desvoltarea lor paci-

nică pe calea culturii, ci și în existența lor, printr'un nou dușman, tot atît de periculos ca și Ungurii, dacă nu chiar mai primejdios, prin *Turci*.

Vom vorbi astăzi despre luptele ce le-aû purtat Românii cu acești noi dușmani ai existenței lor și vom urmări aceste lupte până în momentul cînd Românii cad cu desăvîrșire sub dominațiunea lor. Se 'nțelege că intențiunea noastră nu poate fi de a descrie aceste lupte, căci atunci ne-ar trebui nu o oară, ci zece; voim numai să dăm o privire generală asupra lor, punîndu-le în legătură unele cu altele și cu evenimentele din țările vecine și scoțînd apoi cîteva concluzii generale asupra lor și a efectelor ce aû produs.

Pe cînd Țara Romînească se sbătea din răputeri să scape din ghiarele puternicului său vecin și să-și creeze o situație internațională independentă, iar Moldova deabia se înființase prin Bogdan, a cărui domnie se înclina spre sfîrșit, Turcii, cari încercaseră de mai multe ori să treacă Hellespontul și să pue piciorul pe continentul European, reușesc în sfîrșit a cuceri la 1354 Callipoli și la 1363 Adrianopolul; la 1365 sultanul Murad

și-alege acest oraș drept reședință și centru de operații pentru ulterioarele cuceriri în peninsula balcanică. Atunci începe pericolul imediat pentru popoarele slave din sudul Dunării, pentru Bulgari și Sîrbi, și pentru principatele romîne dela nordul ei.

La 1366²⁾ Romîniî din Țara Romînească se găsesc pentru întîiaș dată în fața Turcilor ca aliați ai lui Sracimir, țarul bulgar din Vidin și cumnatul lui Vladislav Basarab; ei ajută lui Sracimir să alunge din banatul Vidinului, înființat cu un an mai 'nainte de Ludovic I, pe Turcii cari împreună cu Sișman, țarul bulgar din Tîrnova, îl cuceriseră pentru un foarte scurt timp³⁾. Sișman devenise de curînd vasalul lui Murad. Primul amestec al Romînilor în luptele cu Turcii se datorează astfelî unor interese dinastice; el a fost un fapt isolat și trecător; în istoriografie a rămas obscur⁴⁾.

Ca aliați ai creștinilor împotriva păgânătății ce amenința deopotrivă și pe Romîni și pe Sîrbi și pe Bulgari și pe Unguri îi găsim pe Romîni în memorabila și nenorocita luptă dela Marița din 1371, în care fu zdrobită cu devăvîrșire prima armată mare creștină trimeasă în contra

Turcilor de cătră Sîrbî sub comanda regelui Vlkašin. Intr'o scrisoare din 1372 cătră regele Ungariei, papa Grigorie XI depînge marea înfrîngere suferită atunci de Greci, *Valachî* şi Sîrbî⁵⁾), iar analele turceşti spun că Muntenii aû luptat atunci de partea Sîrbilor şi a Bosniecilor⁶⁾). Dacă aceste ştiri sunt adevărate, rolul Romînilor se reduce la un mic ajutor trimes Sîrbilor de Vladislav Basarab.

La 1375 se închină lui Murad ţarul sîrbesc Lazar şi ţarul bulgăresc din Tîrnova Şişman. Doîsprezece ani după aceasta (1387) Sîrbii şi Bosniecii uniţi bat pe Turci la Pločnik, unde abia a cincea parte a armatei turceşti scapă⁷⁾). Învingerea aceasta înduplecă pe Şişman şi pe Ivanko Dobrotiç, un dinast bulgar din Dobrogea, să se alipească de creştini. O rază de speranţă licureşte din nou acestora şi *Mircea*, care urmase lui Dan în domnie un an înaintea luptei dela Pločnik, promite ajutor Sîrbilor şi Bulgarilor pentru un viitor război⁸⁾). Speranţele puse de creştini în armata comună nu s'aû realizat: Sîrbii, Bulgarii, Bosniecii, Albanezii, Romîni şi un detaşament de Unguri fură spulberaţi de ienicerii turceşti în marea bătălie dela Kosovo polje

saŭ Cîmpul Mierlelor, la 15 Iunie 1389, zi rămasă nefastă până astăzi în memoria popoarelor balcanice. Mai toate izvoarele contimporane ne spun că Romîniî aŭ luat parte la această luptă; cele turcești pun și pe Moldoveni alătura de Munteni, se pare însă pe nedrept⁹).

Dezastrul creștinilor a fost complet. Mircea, îngrijat de soarta ce era să-l ajungă după o luptă în care sultanul Murad fusese asasinat de un creștin, se retrage în țara sa; ca să scape de urgia lui Baiezid și să-și cruțe țara de o năvălire, el trimete acestuia în anul următor 1390 saŭ la 1391 un peșcheș de 3000 de galbeni cu făgăduința, probabil, că-î va trimete aceeași sumă în fiecare an următor. Numai așa ne putem explica pentru ce Turcii pun Țara Romînească între țările tributare lor din an. 1391. După unii istorici, Mircea ar fi fost bătut la 1391 de Baiezid și silit să primească condițiunile ce le primise Ștefan Lazarevicî, despotul Sîrbilor. Acesta se închinase îndată după lupta dela Kosovo lui Baiezid și se obligase să-î plătească o sumă anuală cam tot atît de mare și să dea un corp de călăreți sîrbi în armata turcească¹⁰).

Mircea pare că nu s'a ținut de cuvînt.

Deaceea Baiezid, apropiindu-se de Țara Românească la 1393, cînd supuse definitiv Bulgaria ostică, cucerind și reducînd în cenușe capitala Tîrnova, trecu la 1394 Dunărea cu o puternică armată și cu despoții sîrbești Ștefan Lazarevici, Marco Cralievici și Constantin Dragășevici în suita sa; dar Baiezid e bătut de Mircea cumplit la 10 Octomvrie și se întoarce rușinat peste Dunăre, punînd stăpînire numai pe Nicopolul mic sau Turnul, pe care îl pierde în anul următor, fiind recucerit de Mircea cu ajutorul regelui unguresc Sigismund.

„Și se dete o mare luptă“ (ne spune o cronică bulgărească aproape contemporană, pe care a tradus-o și cronicarul muntean Moxa) „și o mulțime de viteji Turci căzură de mîinile puternicilor domni creștini, între cari se afla și Constantin Dragășevici și Marco Cralievici, și atît de multe sulite s'aû rupt, încît de mulțimea săgeților nu se putea vedea nici cerul, iar apa de pe acolo era încruntată de sîngele multelor trupuri omenești. Baiazit însuși se cutremurâ și fugi“. Tot așa e descrisă această luptă într'un alt izvor contemporan, în viața lui Ștefan Lazarevici, scrisă pe la 1431 de Constan-

tin Filosoful: în ea se mai povestește că despotul Marco, eroul legendar al poeziei populare sîrbești, ar fi zis înainte de luptă către colegul său Constantin, că se roagă lui Dumnezeu să ajute creștinilor și să cadă el însuși cel dintîi în luptă. Analele sîrbești ne dau locul acestei lupte: *Rovine* ¹¹).

După o învingere atît de strălucită nu e de mirare să vedem pe Mircea luptînd doi ani mai apoi, la 1396, împotriva Turcilor în marea bătălie dela Nicopoli pe Dunăre, în care creștinii apusenî sub comanda lui Sigismund regele Ungariei veniseră pentru prima oară în număr mai mare în ajutorul celor răsăriteni. Dar nesocotința creștinilor și superioritatea armatei turcești, poate și neascultarea de sfatul lui Mircea de a fi lăsat să înceapă el atacul, aduseră dezastrul desăvîrșit al aliaților. Mircea, care se afla în luptă și, după unele izvoare, comanda aripa stîngă a liniei a doua de bătae, după ce văzu că creștinii sunt învinși și împrăștiati și că numai este nici o speranță de întoarcerea norocului, părăsește lupta și trece Dunărea înapoi în țara sa. În urma dezastrului Sigismund nu cuteză să se întoarcă prin Muntenia în

Ungaria, ci făcu ocolul cel mare pe Dunăre în jos prin marea neagră până la Constantinopol, și de aci la Ragusa și Spalato în Dalmația¹²⁾. Purtarea neleală a lui Mircea față de Sigismund regele Ungariei și aliații lui nu ne-o putem explica decît prin nevoea în care s'a văzut el de a împlîndi furia lui Baiezid și de a preveni astfel năvălirea acestuia în Țara Romînească. Pe Baiezid îl chema afacerile lui în orient, unde curînd după aceea, la 1402, e prins de Tamerlan pe cîmpia dela Angora.

Înainte de moarte, Mircea avu norocul să mai respingă din țara sa, prin Noemvrie 1400, o armată turcească care prădase Ungaria și voea să prade și Țara Romînească. Turcii îndurară atunci a doua înfrîngere rușinoasă din partea lui Mircea, și dacă am crede cuvînt de cuvînt unui raport contemporan din insula Candia, 63,000 de Turci își lăsară oasele în Țara Romînească. Acest raport spune că s'a auzit dela Turcii din Tesalonic că „66,000 de Turci se duseră în părțile Ungariei să prade și luaseră în robie multe și nenumărate neamuri; cu prada aceasta ei se întorceau spre părțile Țării Romînești supuse Turcului; aci căpitanul ar-

matei voea să ia, după obiceiul lui, pendameriul, adică de fie-care cinci captivi câte unul; cînd petreceaui ei ast-feliu în părțile Țării Romînești, iată că veni acolo o mare armată din Ungaria cu un oarecare Mircea Românul și bătut pe zișii Turci așa de tare că o parte din ei fură prinși, alții uciși, alții înnecați, și nu scăpară teferi decît 3000, cari se întoarseră în părțile Turciei“. Aceasta este lupta, pe care unii, după date mai puțin autentice, o pun la 1398 și-i fixează chiar locul unde s'a dat, așezînd-o fără nici un motiv la Rovine pe Ialomîță. Baiezid n'a fost în această luptă ¹³).

După izbînda de la 1400, Mircea nu numai că nu plătește tribut Turcilor, dar el ia parte, ca principe cu totul independent de ei, la războaiele ce se ivesc între fiii lui Baiezid după moartea acestuia. El luptă în contra lui Mohamed. Acesta ese însă învingător din războaiele cu frații săi și în vara anului 1413 rămîne singur stăpănitor al imperiului. În acelaș an se găsesce și soliî lui Mircea, odată ca soliî Sirbilor, la curtea din Adrianopol, închinîndu-se și ducînd daruri lui Mohamed, adevăratului întemeietor al puterii otomane. Atunci pare

să se fi încheiat și tratatul pe stipulațiunile căruia s'a bazat până în timpurile din urmă raporturile noastre de vasalitate cu Poarta Otomană și pe care uniți istorici îl pun la 1411, alții la 1391 sau 1393 ¹⁴).

Prin acest tratat, al cărui text autentic din nenorocire nu s'a găsit până acum, Mircea asigura, în schimbul unei suzeranități ușoare și al unui tribut de 3000 de galbeni, independența țării sale în lăuntru și în afară, integritatea teritoriului ei și neașezarea Turcilor într'însa ¹⁵).

Mircea pare a nu fi voit să observe nici acest tratat, căci spre sfârșitul domniei sale, pe la 1416 probabil, Mohamed îl silește cu armele să se supună și să plătească tributul. Mohamed cucerește atunci Gîrgiul și-l ocupă definitiv; spre a ținea pe Romîni în frîu și a avea un punct de razim, o bază de operațiune pentru cuceriri ulterioare, Turcilor le trebuiau mai multe fortărețe pe Dunăre ¹⁶).

Mircea moare la 1418. El s'a luptat cu statornicie spre a-și scăpa țara de jugul amenințător al Turcilor. Puterile lui aū fost însă prea mici și el a trebuit să se închine, pentru a scăpa ce putea să

scape. Mircea a întrebuițat mijloace care din punct de vedere moral ar fi poate condamnabile; el a fost șiret și viclean față de creștinii, s'a purtat chiar neleal cu ei după lupta de la Nicopoli: scopul însă pentru care a făcut-o a fost sfânt. Și-apoi nu trebuie să uităm că Ungurii erau și atunci, ca și astăzi, niște dușmani nu mai puțin periculoși pentru Români, decât Turcii. Deaceea Mircea va rămânea întotdeauna, între domnii cei vechi ai Țării Românești, cel mai mare.

Toți domnii următori, până la Mihaï Viteazul, au fost nevoiți să se supue condițiunilor primite de Mircea. Deși mulți, ba cei mai mulți dintre dînșii, doreau să scape de jugul păgănesc și simpatizau în sufletul lor cu creștinii, forța împrejurărilor îi silea să-și plece capul sub sabia turcească, să ia caftane dela sultanii, să le plătească tributul ordinar, mărit din an în an, și tributuri extraordinare, care întreceau cu mult pe cel ordinar (sub Vlad Țepeș acesta se suise dela 3000 la 10,000 sau 12,000 de galbeni); mai erau obligați domnii să dea provisiuni armatelor turcești ce treceau prin țară și să le însoțească la război și la pradă contra creștinilor.

Aşa a făcut după Mircea cel mai însemnat dintre urmaşii şi cel mai capabil dintre fiii lui, Vlad Dracul. Din interesanta povestire a lui Wavrin asupra expediţiei cruciate a ducelui Filip de Burgundia în apele turceşti pe timpul bătăliei dela Varna (1444—1445), cu scopul de a da ajutor Grecilor şi Ungurilor şi a scoate din mâinile turceşti fortăreţele de pe marea neagră şi de pe Dunăre, se vede că Vlad Dracul, care domnea atunci în Ţara Românească, a primit cu bucurie acest ajutor din depărtare şi a contribuit chiar pe ascuns la luarea din mâinile Turcilor şi la asedierea câtorva castele de pe Dunăre, ca Silistria, Tur-tucaia, Ruscîuc, Giurgiu şi Nicopoli; el permise fiului său să meargă în ajutorul flotei franceze cu un corp de armată, pe cînd el singur urmărea în rezervă mersul acesteia¹⁷).

Şi totuşi Vlad Dracul fusese silit să intre la 1438 cu Turcii în Transilvania şi să prădeze această ţară împreună cu ei. Hunyady îi bate la 1442 de două ori în Transilvania, şi odată în Ţara Românească cu ajutorul lui Vlad Dracul, care se dă din nou pe partea Ungurilor şi jură credinţă regelui lor Vladislav. Doi

ani după aceea Vlad Dracul trimite pe fiul său cu cîteva mii de ostași în armata creștină care mergea contra Turcilor spre Varna, deși, după unele izvoare, el se silise să convingă pe aliații săi că armata lor este cu totul nesuficientă pentru a învinge o putere așa de mare. Îndrăznețul Hunyady guvernatorul Ungariei și înflăcăratul cardinal Julian Cesarini, care nu se sfiise să înduplece pe Unguri la călcarea jurămîntului și ruperea tratatelor, în speranță că sosise momentul pentru creștini să alunge pe Turci din Europa, — acești doi conducători ai armatei creștine trecură cu dispreț peste sfaturile lui Vlad Dracul și fură astfel autorii cumplitei înfrîngerii dela Varna, în care armata ungurească și polonă fu împrăștiată, cardinalul își găsi moartea în drum — se zice de mîni romînești—iar Hunyady scăparea în fugă. Romîni se purtară după lupta dela Varna ca după cea dela Kosovo: cei 4000 de călăreți trimiși de Vlad Dracul se retrag din luptă; iar după luptă, Romîni jefuesc pe nenorociții ce căutaui scăpare în țara lor. Vlad Dracul prinde și arestează pe cel mai mare atlet al creștinătății din timpul acela, pe romînul lincu

Hunyady ¹⁸). Țara Românească se afla tocmai între două focuri: cînd se stîngea unul, se aprindea celălalt. Domniile trebeau să oscileze, corumpîndu-și caracterul, între Turcii nesățioși și cruzi și între Ungurii trufași și iubitori de domnie.

După Vlad Dracul, fiul său Țepeș, alipindu-se de Unguri, se răscoală împotriva Turcilor la 1462, dar e bătut și alungat din țară în foarte scurt timp. Politica antiturcească a lui n'a avut nici un rezultat bun pentru țară; rezultatul ei a fost întărirea influenței turcești și instalarea în domnie prin Turci a nerușinatului Radu cel Frumos ¹⁹).

După Vlad Țepeș nu mai e vorba de rezistență. Cel mai bun și cel mai cult domn al Țării Românești din această epocă, Neagoe Basarab, se sue în scaun la 1512 cu ajutor turcesc și înneecînd în sînge pe predecesorul său sprijinit de Unguri. E drept că Radu dela Afumați se bate de mai multe ori cu Turcii între anii 1521—1529 și cu destulă bărbăție, dar el se bate, sprijinit de Unguri, nu pentru ca să scape țara de ei, ci pentru ca să se mențină în scaun, împotriva pretendenților aduși și susținuți de Me-

hemet, paşa din Nicopol. După ce Ungaria cade, la 1529, înghenunchiată de Turci, dispăre şi pentru Ţara Românească orî-ce speranţă de mîntuire. Singurul sprijin al ei până atunci putea să fie Ungaria. În timp de 66 de ani, până la răscoala lui Mihaî Viteazul, nu se mai face nici o încercare de a scutura jugul păgân.

Ce se întîmplă în acest timp cu Moldova? Această ţară e atacată de Turci cu mult mai târziu decît Ţara Românească. Excursiuni prădalnice în sudul Moldovei au făcut Turcii şi înainte de luarea Constantinopolului; intenţiunea de a supune însă şi această ţară o arătară ei numai de la această dată înapoi. Cuceritorul Constantinopolului voea să aibă şi în sudul Moldovei, la marea neagră, nişte puncte de razim pentru expediţiile sale războinice, cum avea altele pe Dunăre, în Ţara Românească. O devisă a politicei lui era: cucerirea Chiliei şi Cetăţii Albe, spre a avea apoi drum liber orî cînd spre Ungaria şi Polonia prin Moldova; prin Ţara Românească l-avea asigurat de mult. El considera stăpînirea acestor două cetăţi tot atît de importantă

pentru imperiul turcesc cît și posesiunea Belgradului sîrbesc ²⁰).

Mohamed II trimete la 1456, odată cu mai multe detașamente turcești care să prade țara, lui Petru, voevodul Moldovei, porunca să-și închine țara lui și să se oblige a plăti pe fiecare an un tribut de 2000 de galbeni. Petru, strîmtorat de toate părțile și nesigur în domnie, se hotărăște în Iunie 1456, în urma unui mare sfat cu mitropolitul și cu boerii țării, „să-și plece capul subt păgîni“. El trimete, tot cu învoirea sfatului, la Turci pe logofătul Mihail cu cele 2000 de galbeni pe care le numește „haraciū“, adică tribut, și justifică cătră regele Poloniei, suzeranul său de până acum, această hotărîre prin faptul, că „dela nimenea nu-î vine ajutor“ și nu mai poate suferi ca țara să-î fie jefuită neconținut ²¹).

Un an după aceasta Petru fu răsturnat de Ștefan cel Mare. Acesta refuză tributul și ia hotărîrea să lupte toată viața lui ca să-și cruțe țara de această umilire.

Se pare că Ștefan presimțise dela începutul domniei sale intențiile lui Mohamed de a cuceri cetățile Chilia și Cetatea Albă; el caută să-l prevină și la 1462, pe cînd Turcii se luptau cu

Vlad Țepeș în Muntenia, el atacă Chilia, pe atunci a Muntenilor și cu o garnizoană ungurească într'însa. Ne putînd s'o ia, o atacă din nou la 1465 și o cucerește. Muntenia fiind vasală a Turcilor, aceștia se simt provocați prin politica agresivă a lui Ștefan; de bună samă, el nu plătise nici tributul de 2000 de galbeni, la care se obligase predecesorul său. Se spune că Ștefan ar fi trimis vorbă sultanului că el cucerește Chilia pentru Turci; o ținu însă pentru sine.

Această politică agresivă a lui Ștefan determină pe Mohamed să trimeată în eara anului 1474 pe Suleiman Pașa cu 100,000 de Turci și cu vre-o 20,000 de Munteni împotriva lui. Ștefan trebuia să li se opună cu o armată ce nu trecea peste 50,000 și în care deabia se aflau 7000 de ajutoare polonești și ungurești; e mai probabil chiar că armata lui Ștefan nu era mai mare de 40,000, cu pedestri și călărime cu tot.

În zilele de 10—12 Ianuarie 1475 se dete la Podul înalt lângă Vaslui, pe valea Bîrladului, lupta în care Romîni răpurtară cea mai strălucită învingere asupra Turcilor. Nu voi descrie peripețiile acestei lupte, căci ele sunt foarte bine

cunoscute. Succesul armelor moldovenești se datorește înțelepciunei cu care Ștefan, după ce și-a ars țara peste tot, ca Turcii să nu poată găsi provisiuni îndestulătoare pentru oameni și cai, a știut să aleagă locul strîmt și mocirlos de pe lunca Bîrladului, în care Turcii neputînd întrebuița greaoa lor cavalerie, fură cuprinși de groază și 'n învîlmășala lor măcelăriți. Mai mulți pași au fost omorîți și prinși, iar armata decimată. Vestea despre bravura lui Ștefan și a armatei sale se răspîndi ca fulgerul, odată cu vestea despre o învingere mare asupra Turcilor, în toată Europa. După succesele dela 1442 și 1456 ale lui Iancu Hunyady, Europa nu mai auzise de o izbîndă ca cea dela 1475.

În anul următor Mohamed trimete în Moldova o altă armată, tot atît de mare, secundată însă și de 10,000 de Tătari sloboziți să prade în țară și de o flotă ce ataca Chilia și Akermanul. Ștefan congediasse oștile de țară, care ceruseră să se împrăstie pe la casele lor, și rămăsese cu vre-o 10,000 de călăreți ai boerilor, iar Tătarii năvăliseră în țară. El nu se mai gîndește a opri pe Turci, ci se retrage spre Suceava și deaci spre

Baia, aproape de Păriul Alb sau Valea Albă, unde se baricadează într'o pădure deasă, improvizînd, după vechiul și primitivul sistem de apărare al Slavilor și Romînilor, un lagăr întărit, format din copaci tăiați și așezați unul peste altul, iar în mijlocul lor cu pămînt. Aci, în fortăreața lor de lemn, Moldovenii, avînd și femeile și copiii lor cu dînsii, se apără cu atîta bărbăție încît ei smulg laudele tuturor scriitorilor contemporani. „Și s'aû înălbit poeana cu trupurile celor morți“ spune cronica, și dacă Moldovenii aû fost bătuti, apoi „ei aû picat, fiind-că s'aû apărat pînă la moarte și n'aû fost biruiți de arme, ci stropșiți de mulțimea Turcilor“.

Cu toate acestea Ștefan nu se închină. El se îndreaptă spre Hotin și așteaptă vremuri mai bune. Turcii, decimați de cîmă, se retrag în grabă și în desordine. Ștefan îi urmărește cu puteri din nou adunate și le face mari păgubă pînă la Dunăre. Astfeliū Moldovenii, deși bătuti, se ridică din nou și cîștigă a doua învingere strălucită asupra Turcilor. Țara le rămîne liberă. Acesta a fost însă ultimul războiū mare al Moldovenilor cu Turcii. Ștefan pierde la 1484 Chilia și

Cetatea Albă, în care Turcii prind acum rădăcini adînci și cu aceasta și-asigură pentru multă vreme preponderanța lor în Moldova. El mai are până la moartea lui hărțueli cu Turcii, cari din cînd în cînd năvălesc să prade în țară și sunt respinși totdeauna, se înțelege, cu mari pagube pentru țară, căci până să fie alungați, ei o jefueau și o depopulau fără milă.

Creșterea neconținută a puterii turcești; decepțiunile suferite din partea puterilor creștine care nu fuseseră în stare să dea lui Ștefan nici un ajutor efectiv; dușmănia neîmblînzită și pretențiunile nemăsurate de suzeranitate ale Ungariei; politica falsă și insidioasă a Polonilor cari la 1497 încercaseră să cucerească Moldova — cu o ușurință scump plătită în codrul Cosminului —; vecinătatea neplăcută a Muntenilor căzuți cu totul sub Turci: toate aceste greutăți deșteptară în mintea lui Ștefan pe la sfîrșitul domniei sale idea, de a se supune de bună voe unei puteri, căreia vedea că nu va mai putea să reziste mult timp. Cronicarul Ureche ne spune că pe patul de moarte Ștefan a sfătuit pe fiul și urmașul său Bogdan să se în-

chine Turcilor și să-și caute sprijinul său într'înșii, ca în cei mai puternici dintre vecini. Polonii l-au acusat înaintea posterității că el ar fi plătit chiar tribut Turcilor și că s'ar fi servit de ajutorul lor în războiul dela 1497, amîndouă neadevăruri tendențioase²²).

Deabia sub fiul său Bogdan Moldova se recunoaște vasală a imperiului turcesc, prin tratatul pus de obicei în anul 1511. Bogdan nu s'a supus însă nici el de bună voe Turcilor; el a căutat timp de 10 ani să găsească un sprijin în Polonia și numai după ce s'a convins că această țară e în anarhie și că acțiunea ei în afară e cu totul paralizată, numai atunci, la 1514, s'a închinat lui Selim, cu care el avea legături de prietenie, de cînd acesta trăea urgisit de tatăl său Baiezid II la hanul Tătarilor din Crimeea Mengli Gherai. Încă la 1513 Bogdan solicita alianța Polonilor cari îl amînau mereu cu vorba; la 1514 chiar Polonii cer dela dînsul de mai multe ori să le rămîie prieten și să nu se împace cu Selim. În acelaș an însă, într'o scrisoare către papa Leo X, regele polon Sigismund numește pe Bogdan tributar al Turcilor cu 8000 de galbeni pe an²³).

Tratatul despre care ne vorbesc cronicele (mai întâi Nicolae Costin) și la care se referă totdeauna tratatele ulterioare cu Poarta otomană, are data 1511. Originalul nu e cunoscut până acum, cuprinsul lui însă, așa cum ni-l dă Nicolae Costin, pare a fi în esență autentic. Poate să nu fi avut tocmai zece articole și poate unele să fi fost altfeliu formulate decât la Costin, în fond condițiunile lui sunt următoarele: Moldova se obligă a lua pentru domniile ei investitura dela Poartă și a plăti un tribut anual de 4000 de galbeni (am văzut că regele Poloniei îl socotea la 1514 de 8000); în schimbul acestor semne de închinare, Poarta recunoaște independența Moldovei, integritatea teritoriului ei și domnia exclusivă a religiei creștine; obiceiul pământului se păstrează în toate afacerile interne și Turcii nu sunt îngăduiți să se așeze în țară ²⁴).

Aceste condițiuni rămân neschimbate până la emancipare, cu singura deosebire că tributul se mărește din ce în ce mai mult. Pe timpul lui Petru Rareș, nici douăzeci de ani după încheierea tratatului, tributul ordinar ajunsese suma de 15,000 de galbeni, cel extraordinar îl în-

trecea cu mult. Pe vremea lui Petru Șchiopul tributul ordinar se urcase la 120,000 de galbeni, cifră pentru timpurile acelea fabuloasă.

Domniî moldovenești după Bogdan nu încercară să scape de dominațiunea turcească. Curînd după închinarea Moldovei, Turcii cuceresc Ungaria, iar Polonia slăbește tot mai mult în acțiunea ei externă; Turcii sunt a tot puternici. Rareș, cel mai inteligent și mai întreprinzător domn după Ștefan cel Mare, a avut în timpul primei sale domniî (1527—38) veleități în contra Turcilor și deși pe față se arăta supusul lor, pe ascuns el trata cu creștinii o alianță în scopul unei mari expediții contra păgînilor; el provoacă bănușeala și ura acestora și e scos la 1538 din domnie, dar la 1541 e pus din nou în scaun, după ce urcă tributul și cheltui sume enorme ca să-și cîștige favorul funcționarilor turcești. El rămase restul vieții sale devotat Turcilor; e știut că unul din cei doi fii ai lui s'a turcit cît timp era încă el în viață; ajuns apoi domn preferi a se duce în Turcia și a trăi ca un miserabil supus al sultanului, decît a sta pe tronul strămoșilor săi.

Până la Mihai Viteazul un singur domn

al Moldovei a îndrăznit să se scoale împotriva Turcilor; acesta a fost Ioan Vodă Armeanul, numit după faptele sale și cel cumplit.

Ajuns din giuvargiū domn la 1572, fiul natural al lui Ștefăniță vodă, făcut cu o Armeancă, era la început partisan devotat al Turcilor; el servește interesele acestora în Polonia pe timpul interregului. Șiret însă cum era, el voea să se pue bine și cu Poloni și făcea pe spionul lor în afacerile turcești: el spera să câștige prin aceasta dela Poloni Poctuia. Se răscoală la 1574 împotriva Turcilor, nu pentru a scăpa Moldova de ei, căci știea prea bine că în această întreprindere nu va izbuti, ci pentru a se menține în domnie. Turcii îi ceruseră anume să urce tributul dela 60,000 la 120,000 de galbeni, pe care îi promisese Chîajna pentru fiul său Petru Șchiopul. Ioan Armeanul nu se învoește și se luptă, ajutat de puțini Cazaci devotați, cu o adevărată bărbăție și cu un admirabil dispreț de moarte împotriva Turcilor cari aduceau în țară pe Petru Șchiopul. El cade jertfă credulității sale și trădării boerilor²⁵). Sub urmașul lui Moldova cade și mai adînc sub Turci. Deaci încolo nu

se mai face nici o încercare de a scăpa de ei decît la 1595, la îndemnul lui Mihai Viteazul și al Austriei.

După ce ne-am reamintit ast-fel, D-nelor și D-nilor, în trăsuri generale luptele purtate de Romîni cu Turcii până la Mihai Viteazul, să ne întrebăm acuma: ce influență au avut aceste lupte asupra vieții poporului român în trecut și ce urme au lăsat ele până astăzi în fisionomia lui?

Cine și-ar imagina numai șirul lung de războaie crunte, de vărsări de sînge, de devastări neumane ale țărilor, de pîrjoliri și arderi, de tăririi în robie a mii și mii de oameni, de răpiri de averi și stoarceri de bani dela domni și dela țări, cu un cuvînt, cine și-ar imagina numai toate acele năpăstuirii fără seamăn ce cădea pe capul țărilor noastre odată cu intrările Turcilor și Tătarilor în ele, acela ar fi aplecat să creadă că influența Turcilor asupra țărilor noastre a fost numai nefastă. Aceasta ar fi însă greșit. Cu toate nevoile materiale îndurate de țările noastre dela Mircea și Ștefan cel Mare încoace până la Mihai Viteazul, starea lor nu era așa de rea cum ne-am închipui-o noi astăzi, cei cari ne înfricoșăm cînd auzim de timpurile crude ale tre-

cutului. Turcii treceau prin țară ca furtunile cele mari: suflau repede și doborău tot ce găseau în cale; cerul se însenina însă după furtună, țara răsuflea și se întrăma din nou. Puterea de producțiune a ei era și atunci, ca și astăzi, foarte mare.

Era însă ceva ce rămânea neatins de aceste furtuni: erau instituțiile vechi ale țării, religia și cultura lor.

Tratatele lui Mircea și Bogdan prevăzuseră cu o rară înțelepciune politică, că domnia Turcilor nu va fi așa de periculoasă, cît timp ei vor respecta independența dinlăuntru a țărilor, cît timp ele se vor administra după vechile lor obiceiuri și cît timp Turcii nu vor avea dreptul să se așeze în țară și să facă proselitism. Această politică înțeleaptă a domnilor noștri a scăpat țările de nenorocirile de care au suferit celelalte popoare creștine supuse Turcilor: Albanezii, Bulgarii și Sîrbi. Noi am rămas cu domni noștri, buni sau răi, dar ai noștri, pe cînd Bulgarii și Sîrbi și i-au pierdut; noi am rămas cu o boerime pămînteană, redusă, ce-i drept, sub Turci și curcită cu elemente străine, dar în sfîrșit pămînteană, am putea zice națională.

căci era legată prin proprietățile ei de pământul țării; noi am rămas cu armata noastră, și aceasta din ce în ce mai redusă, dar nici odată cu totul nimicită; și ceeace este mai important, noi am rămas cu religia și cu cultura noastră. Romîni, afară de foarte rare și foarte puține excepțiuni, datorite unor anomalii de spirit, ca la fiul lui Petru Rareș, nu s'a-ă făcut Mahometani și în tot timpul dominațiunei turcești cultura lor s'a dezvoltat în mod organic, conform începuturilor ce primise în timpul zămislirei naționalității lor. Incît putem zice, Doamnelor și Domnilor, că cele mai mari acte diplomatice încheiate de domni Romîni cu popoarele străine a-ă fost capitulațiunile cu Turcii.

Dominația turcească a avut și un alt efect însemnat: ea ne-a scăpat din gura celorlalți vecini a-ă noștri, creștini dar de multe ori mai răi decît păgîni, cum a-ă fost mai întîi Ungurii și Polonii, apoi Rușii și Austrieii. Acest lucru pare că îl presimțise cu mintea lui adîncă Ștefan cel Mare. Căci dacă în războaiele purtate de Ruși și Austriei dela Petru cel Mare încoace cu Turcii noi n'am fi fost

considerați ca parte integrantă a imperiului otoman, de mult una din cele două puteri ce-și discutați provinciile turcești ne-ar fi anexat.

Noi ne fălim, și nu vreați să zic că pe nedrept, cu faptele războinice ale unui Mircea, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul. Româniți au fost, fără îndoială, în vechime un popor viteaz, îndrăzneț și îndurător la războaie; ei nu-și pierdeau ușor nădejdea și dacă-ți culca dușmanul, ei se sculați din nou în picioare; bravura armatelor moldovenești și muntenesti e lăudată și de invidioșii lor vecini.

Româniți au mai avut însă o calitate care a contribuit la conservarea lor tot atît de mult cît și vitejia lor: aceasta a fost înțelepciunea lor politică. Ei s'au luptat cu bărbăție cînd știeau că se pot opune dușmanului; cînd s'au convins însă că acesta e prea puternic față de dînșii și că dacă s'ar mai opune, ar eși zdrobiți din luptă, ei s'au închinat și și-au cumpărat pacea cu bani.

Acest principiu politic și-a găsit o interesantă expresiune într-o producțiune literară a unuia din cei mai culti domni ai noștrii în vechime, a lui Neagoe Basarab. În învățăturile către fiul său Teo-

dosie, care avea să-î urmeze în scaun după moartea sa, el îi dă, cînd vorbește de relațiunile cu puterile străine, următoarea pildă și învățătură :

Un șoim prinse odată o pasăre și sbura cu ea prin văzduh. Sburînd așa fără grije, el vede de departe un vultur mare că se apropie de dînsul, ca să-î smulgă prada din gură ; gîndindu-se cum să se apere, el își zice în sfîrșit : adecă de ce m'aș lupta eu cu vulturul acesta, pe care, dacă aș voi, aș putea să-l despic în două aruncându-mă din înălțime asupra lui ; mai bine să trăiesc în pace cu el și să-î dau și lui jumătate din prada mea ; de nu-mi va ajunge cealaltă jumătate, voiî vîna eu în curînd alta. Așa făcu șoimul și rămase și prieten cu vulturul și îndestulat cu jumătate prada. Așa și voi fraților, închee Neagoe Basarab, de veți vedea vre un vrăjmaș păgîn că vine cu oști mari asupra voastră, nu vă împotriviți lor, ci le dați avuție să mănînce, ca să se părăsească de voi. De veți vedea însă că nu vor să se învoească, luați pe Dumnezeu într'ajutor și nu vă temeți de mulțimea lor, orî cît de mulți ar fi. Căci mai bine moarte cu cinste decît viață

fără de cinste, spune Neagoe într'alt loc al învățăturilor sale ²⁶).

Principiul lui Neagoe Basarab l-a urmărit mai mult sau mai puțin toți domnii noștri înainte de Mihaî Viteazul; ei n'a avut nici odată o politică pronunțată agresivă față de Turci, ci au urmat o politică de concesiuni mici, spre a putea obține altele mai mari dela dînșii.

Și chiar în timpul din urmă, cînd ora liberării tuturor popoarelor balcanice de sub jugul turcesc se apropiase, cînd speranțele deșteptate de slăbiciunea și anarhia imperiului turcesc făcuseră pe Greci, pe Bulgari și pe Sîrbi să pregătească revoluțiuni și anexări de teritorii din imperiul otoman, Romîni, avînd de curînd pe principele Carol în fruntea lor, au observat la toate ocaziunile o politică prudentă și rezervată. Cînd la 1869, după dezastrul suferit de Greci în insula Creta — dezastru analog cu cel din anul trecut — regele Greciei trimise pe ministrul său din Paris Ypsilanti la București cu un proiect de alianță între Grecia și Romînia, alianță ce avea de scop „independența completă a Romîniei și a provinciilor grecești din Turcia“, principele nostru, deși foarte tînăr pe atunci și

foarte doritor de a-și vedea odată țara scăpată de jugul nedemn al Turcilor, și deși adînc impresionat de strigătele de durere ale poporului grecesc, își călcă totuși pe suflet și dete un răspuns evasiv. El știea că popoarele balcanice nu erau încă pregătite pentru lupta cea din urmă cu imperiul turcesc ²⁷).

Aceeași atitudine prudentă a avut-o principele nostru înaintea ultimului război, care era să ne dea neatîrnarea; el n'a căutat să precipite evenimentele, ci le-a așteptat în liniște și a cules apoi fructele prudenței sale și ale vitejieii armatei. Ast-feliu noi am scăpat de rușinea ce aū suferit-o Sîrbiū sub aceleași împrejurări.

Oare această politică cumpănită n'a arătat ea superioritatea noastră asupra celorlalte popoare din sud-ostul Europei și nu ne-a cîștigat ea stima de care se bucură astăzi țara și regele ei în concertul popoarelor europene? De sigur că da.

Politica noastră cumpănită n'a împiedecat ca armata și principele nostru să dea înaintea Plevnei dovezile de virtute militară și de vitejie, pe care le putem pune pe o treaptă cu faptele războinice

ale domnilor vechi. Și astfel a voit destinul ca un domn din neamul Hohenzollern să răzbune după cinci sute de ani la Plevna înfrîngerea ce o suferise împreună cu Mircea și ceilalți creștini primul Hohenzollern care s'a apropiat de țările noastre, Friedrich, în lupta dela Nicopol la 1396.

Dacă ne 'ntrebăm acum, după cinci sute de ani: ce a rămas din îndelungata stăpînire turcească asupra țărilor noastre, cu mîndrie și cu mulțămire trebuie să zicem că, exceptînd cele cîteva cuvinte turcești din limba noastră, n'a rămas absolut nimic. Astfel a „apa trece, pîetrele rămîn“.

II.

CULTURA VECHĂ ROMÂNĂ

Doamnelor și Domnilor,

Avînd a vă vorbi astăzi despre cultura veche romînă ²³), trebuie să vă declar dela început că-mi va fi cu neputință a cuprinde într'o singură conferință toate fenomenele culturale romîne din epoca pe care o numim „veche“, adecă din epoca ce se închee cu scoaterea limbei slavone din viața de stat a poporului romîn. Voi face decî o alegere și mă voiî sili să nu scap din vedere nici unul din faptele mai principale ce caracterizează această epocă. Și cum orice cultură nu poate exista fără să presupună de mai 'nainte un grad oarecare de bună stare materială, să ne aruncăm în-tîîș-dată ochiî asupra acesteia.

Aspectul țărilor noastre în vechime (înteleg al Moldovei și al Țării Romînești, căci las la o parte țările în care nu s'a desvoltat o cultură proprie romînească) se deosebea mult de cel de astăzi.

Prin sec. 14—17 aproape întreaga întindere a acestor țări era acoperită de păduri seculare, de pășuni întinse și de bălți stătătoare. Ploile erau mai dese, din pricina pădurilor azi dispărute, și iarba era mai bogată: turme nenumărate de vite pășteau în toată țara. *Păstoritul* și *pescuitul* erau izvoarele de căpetenie pentru hrana poporului și bogăția lui. Deși mijloacele de producțiune erau cu mult mai primitive decât astăzi, iar agricultura se mărginea la sămânarea grâului, din care Romîniî își făceau pînea lor cea albă, producțiunea internă era totuși destul de mare. În țările romîne se făcea un *comerț însemnat internațional*, în care ele serveau de mijlocitoare între occident și orient. O cale principală de comerț trecea din Brașov, pe atunci un mare emporiu al apusului, prin valea Prahovei spre Dunăre și peninsula balcanică până prin Asia mică și Eghipet, o altă cale ducea dela Breslau prin Lemberg, Suceava, Iași, Galați spre orient ²⁹). Mărfuri din Germania și Belgia se schimba în țările noastre cu mărfuri din Persia, Asia mică, Țările tătarești. Comerțul aducea mulți bani străini în țară, care circula în împreună cu banii

bătuți de domnii romîni după modele ungurești și polonești. Artă cu care sunt bătuți banii noștri în vechime și mulțimea lor — mai dela fiecare domn avem monede — ne silește să admitem pentru vremurile acelea o mare bogăție a țărilor. În Rusia se mai găseau bani de piele până prin secolul trecut, la noi n'aș existat decît bani de aramă, de argint și de aur.

Efectele bogăției ce se revărsa în țară din producțiunile ei naturale și din schimbul internațional aș fost pe de o parte bunul trai al țaranului, pe de alta luxul boerilor și al domnilor, precum și averile foarte mari ale acestora. Spre a vă cita cîteva exemple n'am decît să vă amintesc de averile lui Neagoe Basarab, care cu zidirea mănăstirei dela Argeș și cu donațiunile nenumărate făcute mănăstirilor din orient a cheltuit sume enorme de bani; de averile lui Vasile Lupu, care orbiră nu numai pe cazacii lui Chmelnițchi ci și pe magnații familiei Radziwiłł; de averile lui Ursachi, un negustor moldovean din sec. 17, care putea plăti numai din punga sa tot tributul Moldovei către Poartă³⁰). Dar acestea sunt exemple mai nouă. Din timpurile de tot vechi vă amintesc pe Petru Mușat, a că-

ruî bogăție era așa de vestită, încît regele unei țări atît de mari cum era pe atunci Polonia unită cu Litvania se văzu nevoit să împrumute de la dînsul suma de 3000 ruble de argint și să-și amaneze o provincie întreagă pentru aceasta.

Așa dar, deși drumurile și căile de comunicație erau într'o stare cu totul primitivă, lăsate mai mult în voea elementelor naturei decît pe sama ocărmuirii, schimbul era însemnat și țările bogate. Această bogăție era împărțită între domn, boeri, mănăstiri, negustori și țărani: *domnul* era stăpîn peste toată țara și trăgea toate veniturile ei; *boerii* aveau moșii întinse și sate numeroase; *mănăstirile* posedau donațiuni și mai mari decît ale boerilor; *negustorii* dela orașe, mai toți străini, aveau capitaluri suficiente, iar *țăranii* aveau usufructul pămîntului, casa și vitele lor.

Țările se administrau într'un mod *patriarchal*, în adevăratul înțeles al acestui cuvînt.

Domnul său *voevodul* avea o putere nemărginită. El era suprema instanță în toate. Stăpîn pe viața și pe averea oamenilor, el putea să dea și să schimbe orice judecată. Toate puterile statului erau

concentrate în mîinile lui: el judeca fără apel, el făcea legile după bunul său plac, el le aplica cum voea; o necompetință între puterea executivă, judiciară și legislativă era cu totul necunoscută acelor timpuri. Și aceasta nu era rezultatul vreunei doctrine, ci o idee împrumutată indirect din Bizanț, unde a tot puternicia împăratului era suprema lege în stat. Un domn al Țării Românești din sec. XVI o exprimă prin cuvintele: puterea domnului îi este dată dela Dumnezeu, nu dela boeri. Pe lîngă toate acestea, domnul mai era și proprietarul suprem al pămîntului țării, căci deși el aparținea în uzufruct vechilor locuitori, domnul putea să dăruească dintr'însul oricît ar fi voit boerilor sau mănăstirilor.

Domnul se întitulează în Țara Muntească, în actele emanate dela dînsul, după un obicei bizantino-bulgar, *domnia mea*, în Moldova, după un obicei polonesc și unguresc, *noî*. Costumul lui se asemănă în timpurile vechi, d. p. în timpul lui Mircea, cu costumul țărilor bulgărești și al împăraților bizantini; în Moldova se apropie tot mai mult de cel polonesc.

Puterea o împărțea domnul cu boerî,

dintre care el era, în timpurile cele mai vechi, un fel de „primus inter pares“; boerii cei mai mari erau față de el ca magnații din Ungaria și Polonia față de regi, ca boerii din Bulgaria și Serbia față de țarii, regii și despoții lor. În cultură stăteau pe aceeași treaptă cu domnul, ba de multe ori erau mai culti decât dînsul: demnitățile le aveau însă de la el. Ei se recrutați din vechii cneji și din oștenii viteji la războaie, pe cari domnul îi dăruia cu moșii, ca să poată sluji ei singuri în oaste și să poată întreține gloate cît mai mari. Moșiile li se dădeau cu drept de moștenire și nu le pierdeau decât prin crima de înaltă trădare sau prin disgrația domnului. Ei formați nobilimea țării, o nobilime teritorială și militară. Ca atari ei nu plăteau impozite directe; în schimb erau datori să fie gata de război la orîce timp, ei și cu oamenii lor călări. În timpul lui Ștefan cel Mare se calcula de un scriitor contemporan puterea militară a Moldovei în călăreți la 10,000: aceștia erau boerii cu contingentele lor.

Ostași în timp de război, boerii erau în timp de pace administratorii țării și judecătorii ei: ei se aflau în fruntea ju-

dețelor și a cetăților, ei judecau în numele domnului pricinele mici, ei făceau slujbele la curte în orașele de reședință. Atribuțiunile lor erau, în timpurile vechi, nedefinite și multiple, aproape toți avînd aceeași cultură, iar afacerile tratîndu-se după obiceiul pămîntului, cunoscut tuturor, nu după legi scrise și studiate. Fiecare boer cu experiență putea tot așa de bine să facă o hotărnicie, cum putea să îngrijască de întărirea unei cetăți, de strîngerea dărilor, de darea unei hotărîri judecătorești, de îndeplinirea unei solii sau de conducerea unei cete de ostași în război. Boerii curtenî însoțeau pe domn ori unde mergea el; pentru trebuințele ce se iveau pe fiecare zi, el alegea după bunul său plac pe cei ce i se păreau mai buni și pe cei ce erau de față.

Cu înmulțirea populației și a afacerilor începură a se stabili și oarecari deosebiri de atribuțiuni ale boerilor, începură a se forma *boeriile* sau funcțiunile boeresti, care poartă mai toate numiri străine, după popoarele de la care s'a u împrumutat: cele mai multe sînt bizantino-bulgare, ca *logofăt*, *spătar*, *comis*, unele sunt comune tuturor Slavilor, ca *vornic*, *stolnic*,

postelnic, altele sunt românești, ca *portar*, *armaș*.

Boeriile n'aũ fost la noi nici odată ereditare: ca în Rusia, orice fiũ de boer trebuia sã se ridice dela cele mai mici la cele mai mari; cea mai înaltã boerie se pierdea într'un minut prin disgrația domnului. În raport cu țările apusului, unde s'a desvoltat feudalismul, boerimea a avut la noi, ca și în Rusia, un caracter democratic; aceasta a împiedecat formarea unei oligarhii puternice, ca în Polonia, a menținut atotputernicia domnului până în timpurile cele mai nouă și a împiedecat asuprairea peste măsură a lucrătorilor de pãmînt din partea proprietarilor mari.

Muncitorii pãmîntului aveau în țările noastre o situație mai bunã decît în țările unde se introdusesese feudalismul apusean, d. p. în Ungaria și Polonia. Deși ei nu erau proprietari pãmîntului pe care locueau, ci numai usufructuarii lui — o stare ce-și trăgea originea încă din timpul imperiului roman și bizantin — totuși ei nu erau șerbii lipiți de pãmînt și lipsiți de orice libertate personală; vorbim, se 'nțelege, de timpurile cele mai vechi. Ei puteau pãrasi

pămîntul pe care se afla și nu puteau fi dăruiti sau vînduți boerilor și mănăstirilor decît odată cu pămîntul. Casele, sculele și vitele erau proprietatea lor. În calitate de usufructuari ei plăteau stăpînului (domnului, mănăstirilor sau boerilor) dări în naturalii, dijme și-i lucrau un anumit număr de zile ce variaea după vremuri și după învoeli. Cam în aceeași stare se afla țărani în imperiul bizantin, în Bulgaria și Serbia.

După un străvechi obicei al Slavilor, cu cari Romîni trăiseră mai multe secole împreună și pe cari la urmă i-au absorbit, țărani își lucrau pămîntul satului în comun și dările le plăteau tot în comun. Era dator fiecare să plătească cît i se cuvenea după pămîntul pe care îl lucrase. Acest sistem de imposit se numea *cislă* și e constatat pentru noi din timpurile cele mai vechi, pentru Slavi din sec. X. Cînd un țaran nu putea să plătească partea ce i se cuvenea, cei-lalți erau datori să plătească pentru dînsul.

Organizația satelor în vechime e puțin cunoscută: scriitorii de atunci nu dădeau atenție vieții poporului de la țară. Ce știm, știm din cele cîteva documente,

păstrate mai ales în Moldova și din care vedem că satele noastre erau organizate întocmai ca satele românești din Ungaria și Galiția. Ele erau împărțite în părți egale, numite sortți sau cu un cuvânt slav *jirebi*; după brațele de care dispunea o familie și după numărul jirebiilor se socotea și cîsla sau birul. Prin sate găsim unul sau mai mulți *cnej*i sau *juzi* (*judet*i) cari, cel puțin în timpurile cele mai vechi, vor fi avut aceleași atribuțiuni ca cnejii satelor românești din Ungaria: ei erau tot țărani, lucrau pămîntul ca și ceilalți sătenî, aveau însă mai multe părți. Ei strîngeau birul dela sătenî și-l duceau proprietarului, ei judecau pe sătenî și luau plată pentru aceasta; în schimbul poziției lor privilegiate, ei trebuiau să iasă la războiul călare în suita proprietarilor.

Cnejii sunt vechi la Romîni. Ei existau în sec. 12 și 13 și-i găsim nu numai de a stînga Dunării: în Transilvania, Ungaria, Galiția, Moldova și Țara Românească, dar și în peninsula balcanică la Romîni din Serbia veche. Numele și instituția sunt de origine slavă. Dela Tătari încoace ei se mai numesc și *vataman*i. În documentele de donații sau de cum-

părătoare și schimb în Moldova satele sunt numite foarte des cu cnejii și vatanii lor. Formula obicinuită este: dăm cutare sat cutărui boer, unde mai înainte era cutare cnez, cutare jude, cutare vatan sau simplu cutare, sub care „cutare“ trebuie să înțelegem totdeauna un cnez, jude sau vatan. Adevseori acești cnejă au înmulțit numărul boerilor, căci domni, ca răsplată pentru slujbele lor militare, le dăruiau satele administrate de dînșii cu drept deplin de proprietate și de moștenire ³¹).

Muncitorii de pământ, e știut, sunt elementul cel mai conservator într-o țară; viața lor nu se schimbă ușor. Astfel, ne putem închipui că țărani români trăeau în sec. 14—17 aproape tot așa ca astăzi, numai cât se hrăneau cu pine de grâu și cu mălai în loc de mămăligă și beau vin în loc de rachiu. Ei cântau aceleași cîntece și jucau aceleași jocuri; costumele lor va fi fost cam ca cel de astăzi la locuitorii de munte. Trăeau, în tot cazul, în condiții materiale mai bune decît astăzi.

Boerii și țărani sunt cele două elemente principale din care s'a constituit viața poporului nostru în trecut; țărani

cu gloata, boerii cu mintea, ei sunt cei cari au apărat țările în vreme de vijelii și ni le-au păstrat așa cum sunt, românești și nu străine; orașele și cetățile au jucat pe lângă ei un rol cu totul secundar.

Cetățile noastre vechi nu erau inexpugnabile; ele erau mici și cu puțină artă zidite. Se pare că nici domniile nu puneau multă nădejde în ele, că le-au făcut așa de mici. În războaie cu puteri mari străine luptele se dădeau nu sub cetăți, ci în văi și în păduri, la strîmtorii și în mlăștini, unde bravura Romînilui se putea pune la încercare piept la piept cu dușmanul. În sec. 15 Romîniile nu știeau să ia cu asalt cetățile și erau foarte nedibaci în mănuierea bombardelor. Vedem aceasta din interesanta descriere a lui Wavrin asupra expediției sale din anii 1444—45 pe Dunăre, unde ni se povestește pe larg cum Vlad Dracul, voinde să vadă cum lovește bombarda Francezilor în zidurile Giurgiului, ceru voe dela dînșii să tragă cu mîna lui o lovitură; el trase însă așa de bine, că-i săriră două cercuri, și nu mai încercă să tragă. Cît despre Moldoveni e sigur că ei n'aveau artilerie înainte de Petru Rareș. Arcul

și sulița, ghioaga și săcurea erau armele Romînilor vechi³²).

Orașele erau mici și în mare parte locuite de negustori și meșteri străini; multe sunt înființate chiar de străini. Organizația lor era de asemenea de origine străină: *șoltuzii* și *pirgarii* sunt demnități municipale împrumutate dela Unguri și Poloni; *șoltuzilor* le mai zicea cu un cuvînt Romînesc *judetii*³³). Nu știm ca orașele să fi dat armată, ca în apusul Europei; astfeliu rezistența țării se întemeia numai pe boeri și pe țărani³⁴).

Un domn cu putere absolută, o nobilime militară și o țărănime sănătoasă și atașată de pămîntul strămoșesc: iată cine ne-au ferit stătulețele noastre de urgia Turcilor și de lăcomia Ungurilor și Polonilor.

În conformitate cu viața patriarhală a statelor noastre, administrația lor și a justiției era foarte simplă. Domnul administra țara prin boeri, cari după funcțiunile ce li se încredințau la ocazie purtau felurite numiri: *bircii*, dacă adunau birul dela țărani, *globnici* dacă adunau gloabele sau amenzile judiciare, *hotarnici* dacă erau însărcinați cu facerea de hotărnicii, *judetii* dacă se afla în fruntea unui ținut,

vameși dacă aveau să încaseze vămile, *brăniștari* dacă îngrijau de pădurile domnești, *dijmari* dacă aveau să adune dijmele sau zecimile din fructe și bucate, ș. a. m. d. : toți aceștia erau slugi domnești și boeri ³⁵).

În Țara Românească ținuturile erau administrate de *județi*, de unde și numele de județe ; în Moldova în fruntea lor se aflau *părcalabii* și *staroștii* cari și-aveau reședința de obicei în centrul ținutului, în acelaș timp cetatea ce apăra ținutul ³⁶). Organizația județelor sau ținuturilor este un răsunset al vechii organizații slavone în jupe, fiecare jupă cu cîte o cetate ca centru ; cetatea apăra țara deschisă, care în cas de năvăliri se refugia într'însa cu averile sale.

Județii și părcalabii judecau și pricinele la orașe, ei puteau să delege această atribuție șoltuzului și pîrgarilor, sau cum am zice noi astăzi, primarului și consiliului comunal. Se 'nțelege, nu poate fi vorba pentru acele vremuri de o stabilire exactă a competențelor : aceasta a lipsit în toată organizația noastră veche și aceasta a produs neîncrederea proverbială a Romînului în justiție și administrație ³⁷).

Dările le adună funcționarii domnești, numiți tot dintre boeri; în sate le adună întâi cnejii și dela aceștia le luați boerii. Vămile de asemenea: ele curgeau în punga domnului și pe vameși îi numea tot el.

Judecățile mai mari erau atribuția specială a *sfatului domnesc*, numit mai apoi cu un cuvânt turcesc *divan*; el era presidat de domn. Aceasta făcea ca judecata boerilor să fie totdeauna influențată de părerea domnului; cine nu poseda dinainte bunăvoința acestuia, de gîaba se mai adresa sfetnicilor lui. Domnul putea să strice orice judecată.

În timpurile vechi mai toate judecățile derivați din certe pentru hotărnicie și pentru drepturi de posesiune. Moșiile nu erau măsurate, cum dealtmîntrelea nu erau măsurate nici în alte țări, mai culte decît ale noastre. Granițele lor se însemnau în documente, în mod cu totul aproximativ, prin văi, coline, movile, pietre, arbori, morminte etc. și aceasta nu se făcea prin anume oameni cari să se priceapă, ci prin boerii ce se aflau din întâmplare la dispoziția domnului și prin oamenii buni de prin prejur. Măsurători de moși nu existați. Acte scrise

erau puține, și în casuri de price hotăra totdeauna mărturia și jurământul. Acestea aveau mai multă valoare decît cuvîntul scris. E drept că jurământul era atunci mai înfricoșat decît astăzi și oamenii se temeau să jure strîmb; sunt totuși cunoscute multe casuri, cînd chiar domnii jurau strîmb sau își căleau jurământul.

Impotriva înșelăciunei era un mijloc, care astăzi nu mai există și pe care Românii l-au învățat dela popoarele slave din prejur, iar acestea la rîndul lor dela Germani: acest mijloc era *cojurământul*. El consta în aceea că 6 sau 12 sau 24 de oameni de aceeași treaptă socială puteau să jure pentru unul, afirmînd că ceea ce spune el e drept; era un fel de atestat de cinste ce-i dădeau vecinii și tovarășii, pentru ca cuvîntul lui să fie crezut. Aproape toate procesele de hotărnicie și cele criminale se termina cu astfelîu de jurăminte; cine aducea mai mulți cojurători cu el, acela avea dreptate, acela era crezut mai mult pe cuvîntul său. Interesant e că și femeile puteau fi cojurătoare și sunt cunoscute casuri cînd femei calomniate de dușmani față de bărbații lor n'au putut să-și do-

vedească altfeliu nevinovăția și credința lor, decît găsind 6 sau 12 femei dinprejur care să jure că prietena lor e cins-tită. După un astfelu de jurămînt judecă-torii le declaraū nevinovate ³⁸).

Principiile dreptuluī eraū, cum se vede, niște rezultate ale simțuluī comun, in-fluențate de obiceiurile juridice ale po-poarelor înconjurătoare, mai ales ale Sla-vilor; deaceea între obiceiul pămîntuluī la noi și la Slavī este o mare asemă-nare. Procedura penală și pedepsele sunt împrumutate în mare parte din legile civile și religioase ale Bizanțuluī, din nomocanoane și din sintagma luī Vlas-taris. Pedepsele eraū grozav de crude și prin cruzimea lor dovedesc că sunt de origine străină, căci poporul romîn e din fire mai blînd și mai iertător față de pă-cătoși. Greșeli foarte mici se pedepseaū cu scoaterea ochilor, cu tăerea mînilor sau a nasuluī.

Un factor însemnat de cultură în tim-purile vechi era *biserica și slujitorii ei*. Noi suntem obicinuiți astăzi a disprețui cu totul influența mîntuitoare ce exercită credința asupra vieții omenești și a mo-ralității; în aceasta putem zice că am rupt-o cu totulul tot cu trecutul nostru.

În timpurile vechi însă — ca pretutindenea în restul Europei — biserica și slujitorii ei se bucurau de mare vază; mitropolitul era cel dintîi în sfatul țării; fără părerea lui și a episcopilor și egumenilor nu se lua nici o hotărîre mai importantă.

Locurile în care se hrănea acest cult al bisericeii erau *mănăstirile*. Ele erau cinstite și ținute în mare vază nu numai fiindcă se consideraau ca depozitarele credinței, ci fiindcă pe lîngă aceasta mai erau și unicele adăposturi ale științei și artei. Călugării erau pe atunci oamenii cei mai învățați și cine voea să știe carte, trebuia să se adreseze la ei. E drept că învățătura lor era exclusiv teologică, dar așa era întreaga cultură a timpului.

Tot ce se producea ca artă și știință purta semnul *ortodoxismului* celui mai pur, așa cum era reprezentat prin biserica de răsărit, mama bisericeii noastre. Noi am aparținut totdeauna acesteia și încercările de proselitism apusan făcute de papii dela Roma, sprijiniți de regiî Ungariei și ai Poloniei, n'aû isbutit nici odată. Românii, cari în timpul imperiului bizantin împrumutaseră prin Bulgari ritul ori-

ental al bisericeî creştine, îi rămaseră credincioşi până astăzi.

Vaza de care se bucurau călugării şi preoţii se răsfrîngea şi asupra lăcaşurilor lor. *Bisericele* şi *mănăstirile* sunt copii răsfăţaţi ai domnilor şi boerilor. Mănăstirile mai ales sunt înzestrate cu bogăţii şi privilegii foarte mari. Pe lângă că ele căpătau la fundarea lor posesiuni întinse şi bogate „spre hrana călugărilor şi lauda lui Dumnezeu“, ele se scuteau de orice dări şi îndatoriri faţă de domnie. Oamenii mănăstirilor nu plăteau nici darea personală adică birul, nici dijmele pe producţiuni: pe grâu, pe vin, pe miere, pe ceară, pe in, ş. c.; ba li se mai dădea şi veniturile dela oraşe şi ale pescuitului din bălţi. Ele aveau şi jurisdicţia lor.

Imunităţile mănăstireşti au fost cauza că în mănăstiri se grămadiră acele averi colosale, la care râvniră Grecii cam de pe vremea lui Neagoe Basarab şi care la urmă intrară în parte în mâinile lor. Bogăţia mănăstirilor a fost însă un bine pentru ţări, căci dacă n'ar fi fost bogate, ele n'ar fi putut da naştere la acea înaltă cultură religioasă, ce se manifestează din primele timpuri şi până târziu în arta şi

literatura noastră. Aci e locul să vorbim și despre acești doi factori însemnați ai culturii vechi romîne.

Cultura unui popor, Doamnelor și Domnilor, nu se manifestă numai prin bună starea lui materială saŭ prin așezămintele sale politice, juridice și sociale, saŭ prin viața sa religioasă; ea se manifestă și *prin arte și literatură*. Acestea sunt manifestațiuni vădite ale culturii lui; ele lasă urme palpabile de dînsa pentru posteritate și pentru popoarele străine; după ele se măsoară gradul de cultură al unui popor și ele constituiesc adevărata viață intelectuală a lui.

Acei ce nu cunosc decît expozițiile noastre artistice de cîțiva ani încoace și nu și-aŭ dat osteneala saŭ n'aŭ avut curiozitatea să se 'ntrebe dacă arta noastră începe cu noua școală franceză saŭ este mai veche, aceștia se vor mira că noi îndrăznim a vorbi de artă la Romîni în timpurile viforoase ale sec. 14—17. Și cu toate acestea, arta n'a avut nicî odată o dezvoltare mai mare la Romîni decît în acele timpuri de lupte uriașe cu Turcii. Se 'nțelege, aceasta este o artă pe care omul modern, fără educație și fără gust istoric, n'o înțelege, n'o poate aprecia și

trece cu vederea peste dînsa. Necunoașterea ei vine și din puțină atenție ce i s'a dat până acum.

Ca toate manifestațiunile vieții romînești din trecut, așa și arta purta un caracter cu totul religios : ea era pusă în serviciul religiunei. În această privință țările romîne nu se deosebeau de fel de țările dela sudul Dunării : de Bulgaria, Serbia și imperiul bizantin.

Biserica ortodoxă de răsărit, în zelul ei cel mare pentru puritatea învățăturii lui Christos, escludea cu desăvîrșire statuaria din ornamentica bisericească ; deaceea în orient și la noi nu poate fi vorba de sculptură, ci numai de arhitectură și de pictură bisericească. În amîndouă a predominat stilul bizantin, introdus la noi din Bulgaria în timpul imperiului al doilea bulgăresc și întărit tot mai mult prin influențe continue venite dela muntele Athos.

Pictura se întrebuinta în orient și la noi mai ales pentru două lucruri : pentru decorarea internă și externă a bisericilor și pentru ilustrarea manuscriptelor. Primului scop îi răspundea icoanele de sfinți și scenele din viața lor, care umpleau în bisericile bine decorate nu numai ico-

nostasul, apsidele și bolțile, dar și întreg interiorul bisericeî, de jur împrejur; tot vechiul și noul testament se aducea dinaintea ochilor credincioșilor, după grupuri stabilite în mod tradițional.

Biserica orientală nu admitea multă libertate pictorului. În orient, mai ales în cele trei centre principale: Constantinopolul, Alexandria și Antiochia, se stabilise de vreme, cu mult înainte de înființarea statelor noastre, anumite reguli, după care pictorul avea să execute fie-care subiect religios. Dumnezeu, Isus Christos, Maria și toți sfinții, își aveau fiecare tipurile lor; grupurile din vechiul și noul testament erau tot așa de bine fixate. Rigiditatea formelor, lipsa de expresiune a feții, care trebuia să simbolizeze totdeauna durerea, măhnirea pentru păcătoșia lumii și ascetismul vieții practice, neîndemânarea în gruparea persoanelor în scene: toate aceste caracteristice ale artei târzii bizantine au trecut și la noi. Se pare că oamenilor noștri nu le-au prea plăcut însă fețele lungi și slabe ale sfinților bizantini; la noi le găsim ceva mai rotunde, mai pline și mai vesele. Nu vroim să deducem din aceasta vre-o originalitate oarecare; spiritul bi-

sericei n'o suferea. Regulele picturii sacre se stabiliseră în sec. 12 de Manuel Panselinos, după care în sec. 16 un călugăr dela Athos Dionisie compuse un manual complet de pictură, care rămase pentru Orient până astăzi autoritate nediscutată. Picturile noastre vechi se potrivesc cu preceptele acestui manual și cu picturile executate după dînsul la Athos nu numai în ceea ce privește subiectele lor, ci și în cele mai mici detalii tehnice. În țările foarte ortodoxe lucrul se petrece și astăzi cam tot așa. În Moscva d. p. bisericile cele mai sfinte se socotesc a fi acelea, în care vechea pictură bizantină s'a păstrat neschimbată: așa este catedrala Adormirei Maicii Domnului din Cremlî, o mică bisericuță, al cărei interior artistic, abstracție făcînd de aurul și argintul grămădit într'însa, nu este superior bisericilor noastre de a doua mîna, pe cînd din contra, catedrala Mîntuitorului, o mare și impozantă biserică nouă, în care frescurile de pe pereți se deosebesc radical de cele vechi printr'o apropiere a picturii bizantine de pictura renașterii italiene, unde tipurile sunt mai omenești, mai realiste, păstrînd însă asemănarea cu cele vechi,

această biserică, care 'e poate cel mai frumos monument de arhitectură și pictură bisericească modernă în Rusia, trece de mai puțin sfântă înaintea poporului și este mai goală de credincioși decât celelalte.

Această tradiție ortodoxă a avut un efect rău asupra picturii profane: portretele vechi, d. p. ale domnilor și celorlalți ctitori bisericești, sunt și ele desfigurate de tendința ascetică a artiștilor, iar peisajului nu i se dă nici o atențiune. Perspectiva e de asemenea foarte primitivă.

Dacă însă frescurile nu se disting prin vre o frumusețe sau originalitate deosebită, avem un al doilea gen de pictură, *miniaturile din manuscrise*, care au ajuns la noi la o înaltă treaptă de perfecțiune. Între miniaturi cuprindem nu numai chipurile de evangheliști și sfinți ce se găsesc prin evanghelii și alte cărți ale ritualului, ci și celelalte ornamente din manuscrise, cum sunt vignetele și inițialele. Pentru a vă convinge de frumuseța acestor miniaturi, ar trebui să vă arăt manuscrisele originale sau reproduceri după ele. Neputînd face aceasta aci, mă mulțamesc a enunța numai această

constatare, pe care am avut ocazia a o face și altădată și care a fost aprobată și de învățați străini.

Dacă între pictura noastră bisericească și cea bizantină nu se observă nici o deosebire esențială, la arhitectură s'aū observat oarecări deosebiri, din care se vede că meșterii noștri, străini sau indigeni, n'aū copiat numai în toate stilul bizantin, ci și-aū dat silința — și aceasta aū făcut-o cu multă pricepere și cu mult gust — să adapteze principiile artei arhitectonice din sud la trebuințele speciale ale nordului.

În general *arhitectura bisericilor noastre* este împrumutată de la Athos; influența cea mare a acestui centru religios al răsăritului asupra țărilor noastre trebuia să se reflecteze și în modul de a zidi bisericile. Este incontestabil că multe biserici și mănăstiri de ale noastre și încă din cele mai frumoase aū fost ridicate de meșteri aduși din Athos.

Există însă deosebiri între *arhitectura bizantino-română* și cea *pur bizantină*. Pe cînd bisericile bizantine sunt mai mult cvadrate, cele bizantino-romîne sunt toate lungărețe; pe cînd cele dintîi aū pe ici pe colea și mai multe nave, ale noastre

aŭ o singură navă, care nu putea fi nici prea largă, deoarece bolțile ei se răzămau numai pe pereți, nici prea înaltă, ca să nu fie întunecoasă. Dealtmintagea nici bisericele din răsărit nu sunt prea mari. Afară de excepții, cum sunt Agia Sofia sau Theotokos din Constantinopol, ele sunt mici, fără turnuri, cu o cupolă la mijloc și cu un altar despărțit de navă printr'un iconostas cu trei uși. Acesta e și tipul bisericilor noastre: cu un naos, care la răsărit se termină într'o apsidă înlăuntru rotundă, în afară rotundă, segmentică sau poligonală, iar la nord și sud în două apside secundare de aceeași formă; cu un pronaos, cam tot așa de mare, pentru femei și adeseori cu un atrium înaintea acestuia, sau desvălit și înconjurat de arcade sau învălit și înconjurat de pereți cu ferestrii. Aceste trei părți fiind mai totdeauna cvadrate, toate trei la un loc dau bisericilor aspectul lungăreț obicnuit. Depărtările dela acest tip, constatate pe ici pe colea, sunt foarte neînsemnate.

Originalitatea tehnicei bizantino-române consistă, după părerea unui învățat architect, mai ales în sistemul de bolți, ce se sprijinesc una pe alta, întocmai ca la

unele zidiri asiriene, armene și arabe (cum sunt de pildă bolțile catedralei din Cordova), sistem adoptat la noi pentru a micșora presiunea prea mare a bolților asupra pereților bisericeii. Stâlpi externi sunt mai rar întrebuințați. Se mai constată unele originalități la zidirea turnurilor și a cupolelor, în urma cărora acestea sunt mai înalte și au un aspect mai grațios și mai svelt decât cele bizantine. Pe lângă acestea, originalitatea stilului nostru consistă în *amestecul stilului bizantin cu cel gotic*, care ne venea de peste munți, din Transilvania și Ungaria, prin meșterii sași cioplitori de piatră. Forme gotice, care armonizează foarte frumos cu cele romano-bizantine, găsim mai ales la uși și la ferestre. Acestea și alte câteva particularități în forma cornicelor, a friselor, a ferestrelor simulate și a aradelor de pe exteriorul apsidelor și al navei, a cordoanelor sau brîurilor de la mijlocul bisericeii, ne îndreptățesc a admite un stil propriu al nostru, dezvoltat ce e drept din stilul bizantin, dar combinat cu elemente străine acestuia: acest stil l-am putea numi bizantino-român, sau fiindcă s'a dezvoltat mai mult în Moldova, bizantino-moldovenesc.

În Țara-Românească sunt mai remarcabile din vechime numai cele două biserici dela Argeș și Tîrgoviște, care prin planul lor, prin soclul cel larg de jur împrejur, prin cerdăcelele cu fîntînă, prin cordonul dela mijloc, prin ferestrele jos drepte, sus și la turle rotunde, prin cupolele joase și alte asemănări de detaliu dovedesc că au fost concepute de un artist dela Athos. Și nu e de mirare, cînd una a fost începută și terminată, iar alta numai terminată de acelaș domn, care toată viața sa a fost adoratorul cel mai fervent al sfîntului munte.

Ornamentica bisericilor noastre arată un gust foarte desvoltat pentru lucrurile mici, pentru detaliuri. Acelaș gust fin se vede la o sumă de alte producțiuni decorative ale arhitecturii bisericești: la iconostase, la tronurile domnești și episcopale, la străni, la iconițe săpate în lemn sau abanos, la cruci, la diptyche și triptyche, cu un cuvînt la toate obiectele mici ale cultului, lucrate în lemn și abanos, în aur și argint. Arta bizantină ajunsese în acestea la un înalt grad de perfecțiune.

E de regretat că nu putem spune nimic asupra arhitecturii noastre profane

din timpurile vechi. Palatele domnilor și casele boerilor au dispărut cu desăvârșire; zidurile de piatră erau rare și puține: cei mai mulți locuiau în bordeie și în case de lemn ³⁹).

Voiu termina expunerea mea cu literatura. Între literatura noastră veche și cea nouă există o deosebire fundamentală: cea dintîi este scrisă într-o limbă pe care astăzi n'o mai pricepe nimenea și pe care masa poporului nostru n'a priceput-o nici odată, căci ea a fost o limbă literară, o limbă a claselor culte: aceasta era vechea bulgărească sau vechea slavonă bisericească. Această limbă se introdusese la Romîni din timpuri foarte vechi, cu mult înainte de înființarea principatelor, mai întîi în biserică, apoi în afacerile zilnice și de stat; pricina introducerii ei a fost atîrnarea noastră de întîiul imperiu bulgăresc și strînsele relațiuni politice cu al doilea imperiu, care ține până la sfîrșitul sec. 14.

Avînd odată limba bulgărească în biserică și în stat, era natural să împrumutăm dela Bulgari și literatura lor, mai întîi cea bisericească și apoi cea profană, întru cît aceasta se cultiva pe timpurile acelea. Și fiind-că Bulgarii la

rîndul lor împrumutaseră literatura dela Bizantini, traducînd-o numai pe limba lor, noi ne-am pomenit deodată cu o literatură bizantină prin cuprins și bulgărească prin formă, străină prin urmare și prin spiritul și prin haîna ei de firea poporului român. Ea a trăit sub forma în care am împrumutat-o, cetită de clasele culte și învățate, până ce cunoștința limbei bulgare deveni atît de rară, încît Romîni se văzură siliți a o înlocui cu alta în limba lor romînească. Ei nu creară atunci o literatură nouă, ci începură prin a traduce cărțile vechi bulgărești în romînește. La aceste traduceri se mărgini multă vreme activitatea literară a lor. Traducerile pătrunseră în popor, unele se răspîndiră foarte tare, se cetiră din generație în generație și lăsară urme vădite până astăzi în modul de cugetare al lui. Dacă nu s'ar fi întîmplat acest din urmă cas, studiul literaturii vechi bulgărești n'ar presenta pentru noi nici un interes special.

Ca tot ce poartă semnul culturei orientale, așa și literatura noastră veche avea un caracter cu preferință *religios* și *dogmatic*. Cea mai mare parte a manuscriselor și cărților vechi sunt cărți de ale

cultului religios, ca evangheliî, apostole, sinaxare, octoichuri, psaltiri, scrieri dogmatice de ale sfinților părinți, ca ale lui Vasile cel Mare, ale lui Grigorie Nazianzenul, ale lui Ioan Gură de aur, ale lui Ioan Damaschin etc., legende de sfinți separate, ca a lui Alexie omul lui Dumnezeu și a lui Andrei cel Prost, sau în colecțiuni numite otecînice, paterice și vieți de ale sfinților.

Cuprinsul științific al acestor cărți este aproape nul. Interesul pentru știință nu exista; și dacă din când în când se dau explicări asupra fenomenelor naturale, acestea se fac în chipul cel mai naiv; totul se explică prin voința dumnezească. Afară de această unilateralitate a cuprinsului, stilul cărților vechi este greoiu, obscur, încărcat de attribute și de întorsături retorice. Se găsesc file întregi care fără originalele lor grecești nu se pot înțelege; ele se ceteau în mod mecanic, fără să fie înțelese. Aceste cărți pur religioase și dogmatice puteau mulțami însă pe deplin numai pe călugări, pe preoți și pe mireni prea religioși; ele nu puteau satisface pe toți. Oamenii cari nu căpătau o educație exclusiv religioasă, ca fiii de boeri de pildă, și

pentru cari argumentele seci teologice presentaū un interes secundar, trebuieau să caute o literatură care să poată satisfice în cîtva și trebuințele fantasiei lor și ale sentimentelor nereligioase.

De aceea, ca un fel de derivativ al literaturii dogmatice, se lățiră între Romîni *apocrifele* sau cărțile mincinoase; acestea ofereaū poporului tocmai ceea ce lipsea în literatura bisericească: povești fantastice, legende, credințe superstițioase, explicări supranaturale ale fenomenelor neexplicate în vechiul și în noul testament, prevestiri, leacuri pentru orice boale, destăinuiri asupra vieții de apoi și asupra tuturor chestiunilor ce interesează fantasia poporului și la care cărțile sfinte nu dădeaū nici un răspuns.

Apocrifele se ocupă cu facerea lumii, pe care o povestesc cu mai multe amănunțimi ce nu se găsesc în biblie; cu judecata cea din urmă și viața oamenilor în lumea cea de apoi; cu felurile muncii la care sunt expuși păcătoșii în iad; cu călătoriile întreprinse de sfîntul apostol Pavel și de Maica Domnului la iad, spre a ușura suferințele celor osîndiți la munca de veci; ele amplifică cu

fel de fel de legende de origine populară istoriile vechiului și noului testament începînd cu Adam și mergînd până la Christos și ucenicii lui. Așa de pildă în povestea lui Adam ni se spun o mulțime de detalii din viața lui: cum trăea el cu Eva, cît era de fericit în raiu, cum a fost aruncat de acolo, cum plîngea afară din raiu, cum s'a vîndut diavolului ș. a. m. d. Tot așa sunt amplificate povestirile despre Henoch, despre Lamech, Melchisedec, Solomon etc. Un foarte răspîndit apocrif era Cuvîntul lui Metodie Patarenul despre împărăția limbilor păgîne la sfîrșitul lumii: o prorocie a tuturor nenorocirilor ce vor cădea pe capul creștinilor pentru reaua lor credință din partea popoarelor păgîne, al căror lanț se va încheia cu ivirea antichristului. În aceeași categorie de scrieri intră și o serie de întrebări și răspunsuri asupra chestiunilor celor mai variate religioase și nereligioase: asupra sf. treimi, asupra îngerilor și duhurilor rele, asupra crucei, asupra pămîntului și stelelor, asupra tunetului și fulgerului, asupra părților din care a fost făcut Adam și multe altele de felul acestora.

Numărul apocrifelor cunoscute în țările

noastre e foarte mare: aproape toate apocrifele trecute din literatura bizantină în cea bulgară și rusească veche se găsesc și la noi. Aceste producțiuni, deși oprite de biserici ca necanonice și conținând învățături contrare cărților sfinte, erau totuși foarte iubite și foarte răspândite. Ele se ceteau la început numai de cărturarii cunoscători ai limbei bulgărești, se povesteau apoi din om în om și din generație în generație și o bună parte dintr'însele se găsește astăzi în gura poporului nostru ca legende, basme, cîntece, descîntece etc., ceea ce va să zică că o parte din literatura noastră populară nescrisă își are originea în această veche literatură scrisă.

Cînd cunoștința limbei bulgare a devenit rară, aceste apocrife au fost și ele traduse în romînește și le cunoaștem din mai multe manuscrise, unele foarte vechi, cum e codicele Sturdzan și manuscrisul numit Paleia al Academiei Romîne. În manuscrise de felul celui din urmă apocrifele se intercalaau într'o povestire pe scurt a vechiului testament până pe la David, formînd în chipul acesta un fel de versiune populară a bibliei, sau a

cărții facerii, cum se numea ea (bytijē : γένεσις).

Un gen de literatură tot așa de iubit ca apocrifele erau în vechime cîteva romane și povești de origine orientală și grecească, care au trecut la noi, ca și apocrifele, din literatura bizantină prin filiera bulgărească. Mai răspîndite și mai iubite au fost *Alexandria* și *Varlaam și Ioasaf*. *Alexandria* e falsă istorie a lui Alexandru Machedoneanul, scoasă din Pseudo-Kallisthenes și cetită mai ales pentru fantasticele descrieri de țări și de popoare depărtate și minunate; *Varlaam și Ioasaf* e, am putea zice, un roman cu tendință morală, prin care, în cadrul istorisirii despre convertirea la creștinism a unui fiu de împărat păgîn printr'un bătrîn călugăr, se face apologia creștinismului și a ascetismului creștin; în fond romanul, precum au arătat mai mulți cercetători, este biografia lui Buddha, reformatorul vechei religii indiene.

Din aceste și alte cărți de categoria lor (ca *Stefanit și Ichnilat*: o colecție de povestiri indice din Pančatantra), cetite la început în bulgărește, apoi în traduceri românești, numeroase elemente: fabule, povești, ghicitori, proverbe, locu-

țiuni și expresiuni figurate au trecut în literatura noastră populară.

Se mai citea în vremurile vechi pe lângă acestea și *istorie universală*, scrisă de scriitori bizantini și din punct de vedere creștin și cuprinzând mai ales istoria veche a Evreilor, între cari s'a născut Isus Christos, apoi a împărăției romane, în care s'a propagat noua religie, și în sfârșit a imperiului de răsărit, în timpul căruia s'au fixat dogmele ei. Un manual foarte răspândit de istorie universală, scris în acest spirit, a fost la noi Compendiul lui Constantin Manasses, scris în versuri la Constantinopol în sec. 12, tradus în bulgărește pe la jumătatea sec. 14 pentru țarul Ioan Alexandru, cetit în această limbă la noi până prin sec. 17, când fu prescurtat într'o traducere românească de călugărul oltean *Mihail Moxa*.

După modelul acestei istorii universale și al analelor bulgărești și sîrbești au început apoi ai noștri a scrie *istoria patriei*, mai întâi în scurte notițe analistice care înregistrau în mod obiectiv și în puține cuvinte evenimentele mai însemnate din viața domnilor, apoi în descrieri mai pre larg și mai meșteșugite, în felul

cum descriea Manasses istoria împăraților din Bizanț. Din sec. 15 avem numai anale, din sec. 16 avem anale și cronicari, iar dela începutul sec. 17 avem pe cronicarul Ureche, care face un însemnat pas înainte în istoriografie, scriind românește și lărgind orizontul ei. Dacă comparăm istoriografia noastră veche cu a țărilor de prin prejur, d. p. cu a Bulgarilor, Sîrbilor și Rușilor, cu mîndrie constatăm că ai noștri, în ce privește obiectivitatea judecății și agerimea criticei, nu sunt mai pre jos de contemporanii lor străini.

Cu istoriografia însă n'am isprăvit tot bagajul literar al străbunilor noștri. Ei mai ceteau și *filosofie* și *istorie naturală*: cea dintîi, afară de cea teologică, era depusă în colecțiuni de maxime filosofice numite *pilde filosoficești* sau *florilegii*; cea de a doua se dădea sub forme de descrieri ale animalelor și năravurilor lor, cu fel de fel de pilde, în cărți numite *fisiologuri*. Și acestea sunt cunoscute mai întîi în traduceri bulgărești din grecește și apoi în traduceri românești din bulgărește.

Ca să vă dau un exemplu de literatura timpurilor vechi, vă voi arăta aci

conținutul unui sbornic saŭ al unui manuscris de cuprins variat, alcătuit pentru țarul bulgar Alexandru în sec. 14 și regăsit la noi într'o copie aproape identică din sec. 17.

În acest sbornic e vorba întâi de toate de sf. treime și se dau despre dînsa întrebările și răspunsurile arhiepiscopului Chiril din Alexandria; se expune apoi pe scurt credința ortodoxă de răsărit după Ioan Damaschin, teologul de predilecție al orientului în chestiunile dogmatice: aci se vorbește despre tatăl, fiul, sf. duh și despre ființa lor; urmează apoi cele șapte soboare ecumenice; creațiunea, saŭ cele 22 de lucruri făcute de Dumnezeu în 6 zile, după mai mulți sf. părinți; apoi cuvîntul lui Metodie Patarenul despre împărăția păgînilor în veacul cel din urmă saŭ povestirea pe scurt începînd cu omul cel dintîi până la sfîrșitul veacului; după acestea vine biografia cu întrebări și răspunsuri a lui Andrei cel Prost. Vă citez din aceasta cîteva întrebări caracteristice: Cum e sufletul omenesc? Ce este veacul și cîte veacuri sunt? Ce a zidit Dumnezeu mai întâi? Ce în al doilea și ce în al treilea rînd? Cum e Christos, Dumnezeu și omul?

Ce se află deasupra cerurilor? Apa norilor de unde vine, din cer sau din alt loc? Cum se naște fulgerul? De ce Dumnezeu a numit pe Ioan Bogoslovul „Voa-nerges”? Adevărat să fie oare că Ilie se plimbă cu carul prin ceruri cînd tună? Zăpada, cum se întărește și cum se albește ea? Ce este ființa soarelui? Și așa mai departe. După biografia lui Andrei cel Prost urmează istoria universală a lui Manasses, apoi cîteva vieți din pateric. Aceasta era enciclopedia unui țar bulgăresc din sec. 14, regăsită într'o copie a unui cărturar moldovean din sec. 17, care o mai completează cu analele țării sale, alipite imediat de istoria universală a lui Manasses.

Dar nimic nu ne poate da o icoană mai credincioasă despre gusturile literare ale bătrînilor noștri, ca producțiunea originală a unuia din cei mai culti domni ai Țării Romînești, a lui *Neagoe Basarab*. Pe la sfîrșitul domniei sale, acest domn scrisese pentru fiul său Teodosie în slavonește, limba întrebuintată pre atunci exclusiv în literatură, niște învățături, care mai apoi s'a tradus în romînește și al căror original bulgăresc s'a găsit nu de mult în biblioteca națională din

Sofia. Din această operă originală a lui Neagoe Basarab cunoaștem ce se citea cu predilecțiune în timpul lui, din ce își scoteau oamenii învățătura și morală lor, ce ideal de viață le plutea dinaintea ochilor lor.

Neagoe recomandă întâi de toate fiului său credință neștrămutată în Dumnezeu și ținerea poruncilor lui: numai așa puterea lui va crește și viața lui va fi curată. Pentru a-i dovedi aceasta, el îi dă o sumă de exemple din cartea regilor, arătându-i de pildă cum Elie a fost pedepsit de Dumnezeu fiindcă nu-și crescuse copiii în frica lui, cum înțeleptul Solomon și-a pierdut iubirea lui Dumnezeu pentru deseale desfrâuri cu femei și pentru îngăduirea de idoli, etc. După acestea urmează un panegiric al lui Constantin cel Mare ca adorator al sf. Crucii; apoi mai multe pilde sau parabole din Varlaam și Ioasaf, care par să fi plăcut cu deosebire lui Neagoe și prin care el voea să dovedească fiului său, că în această viață omul nu trebuie să pue prea mult preț pe lucrurile lumești și să uite pe cele ale sufletului, să nu caute atât la ceeace străluce pe din afară cât la ceeace e bun pe din lăuntru, să nu

se dea plăcerilor gîtului, să nu rîvnească la bunuri pe care nu le poate ajunge, ca să nu-și piarză liniștea sufletului, cu un cuvînt, să nu prețuească în viață nici averile, nici prietenii mai mult decît virtuțile creștinești. Aceste principii sunt frumos exprimate în parabola omului cu cei trei prieteni, dintre cari cel socotit mai bun s'a arătat a fi mai rău și cel crezut mai rău s'a arătat a fi mai bun. Invățătura parabolei este: că prietenul cel dintîi e avuția și bogăția, aurul și argintul, pentru care omul cade în griji și nevoi, din care însă în ceasul morții nimic nu duce cu el; prietenul al doilea e muerea și feciorii și frații și rudele, pentru care omul face toate în viață, care însă la ceasul morții îl petrec numai până la mormînt și se întorc și-l uită, îngrijindu-se de ale lor; al treilea și adevăratul prieten, pe care omul nu-l pierde niciodată, este credința, dragostea, nădejdea, milostenia, dreptatea, iubirea de oameni, curățenia, ruga și alte bunătăți, care odată cu noi se sue la Dumnezeu. Acesta e prietenul cel bun și înțelept. Numai după aceste pilde și sfaturi și după ce îi pune din nou la inimă frica și dragostea lui Dumnezeu

și cinstea icoanelor, Neagoe dă fiului său sfaturi cum să se poarte cu boerii săi, cum să trateze pe soli străini, cum să se lupte la război, cum să judece pe supuși, cum să se desbrace de pizmă și de ură, ș. a. m. d. Izvoarele din care și-a scos Neagoe învățăturile sale sunt: biblia, sfinții părinți, scriitorii bisericești, Varlaam și Ioasaf, Fisiologul și Paleia⁴⁰).

Aruncînd acum o privire peste cele ce am spus asupra vechei noastre culturi, ni se descriu următoarele fapte generale: viața poporului român s'a constituit la început din niște elemente politice sănătoase, care dacă s'ar fi desvoltat în mod natural și în condițiuni favorabile, ar fi putut da naștere unei culturi originale și bogate. Puterea nemărginită a domnului a degenerat însă, din pricina nestabilității ei, în arbitrar și tiranie sîngeroasă; boerimea militară și teritorială, sfîșiindu-se prin lupte de partide, s'a corupt și a degenerat cu vremea într'o boerime de funcțiuni; țărănimea a început să sărăcească din pricina multelor războaie și prădăciuni la care era expusă și din pricina sarcinilor prea mari impuse de domni, ca să poată plăti tributul tot mai mare către Turci și să-și agonisească în

acelaş timp averi suficiente pentru zile negre. Sfârşitul perioadei vechi în istoria noastră este începutul decadenţei politice din epoca fanariotă.

Dacă însă decadenţa politică a poporului nostru a împiedecat expansiunea lui în afară, înlăuntru el a dezvoltat o bogată cultură religioasă, artistică şi literară. Nenorocul nostru a fost că împrejurările ne-au impus dela început o literatură străină, o artă petrificată în forme şi o cultură religioasă care detesta orice schimbare, orice progres. Şi în aceste împrejurări însă, Romîniî au dovedit cu prisosinţă că ei ştiu nu numai să-şi asimileze cu uşurinţă o cultură străină, dar că pot s'o şi perfecţioneze: un merit foarte mare pentru un popor, pe care soartea l-a împiedecat să-şi desvoalte în pace pe a sa proprie.

S'a zis şi se crede de mulţi că Romîniî dela părăsirea Daciei în voea barbarilor şi până în timpurile noastre au dus o viaţă pur fizică şi că inteligenţa poporului n'a luat decît o mică parte la viaţa sa. Conferinţa de astăzi e de natură a înlătura această părere şi a dovedi că poporul romînesc n'a stat niciodată pe loc, ci a dezvoltat o activitate destul de

însemnată a inteligenții sale : înțelegem, cînd vorbim de poporul românesc, clasa cultă a lui, căci nicăiri în Europa, nici în statele cele mai civilizate, poporul de rînd n'a produs opere de artă, nici lucrări de știință. Dacă activitatea poporului român e depusă într'o limbă străină, aceasta nu însemnă că ea nu este a lui. Și apoi, orî cît de multe ar fi — ca formă și ca fond — elementele străine ale culturai vechi romînești, Romîniî aû știut să-î împrime totuși caracterele spiritului lor : iubirea de oameni, dreapta măsură, bunul simț și gustul frumosului.

NOTE

¹⁾ Hurmuzaki, Documente I, 2, 207 și 242: din ambele documente reese acelaș lucru.

²⁾ Tocilescu, Manual (1894) pag. 29, are 1367; în ediția din 1886, pag. 51, avea 1366, data lui Jireček.

³⁾ Jireček, Geschichte der Bulgaren, p. 327 și 331, nota 44. Cf. doc. lui Vladislav Basarab din 1372, prin care acesta confirmă, în numele regelui unguresc, o posesiune în țara Făgărașului lui Ladislau, pe care îl numește rudă a sa: aci el spune că „in gratia principis praedicti (sc. Ludovici regis Hungariae) exercitum validum contra Turcos infideles et imperatorem de Tyrna in Bulgaria proclamari fecimus“. Hurm., I, 2, 199.

⁴⁾ A admite, prin urmare, că Vladislav Basarab a repurtat „cea mai dintîi victorie strălucită asupra Turcilor“ și că „a gonit pe păgîni pînă la Balcani“, cum face Tocilescu, Manual (1894) pag. 28 și 29, este o exagerație superfluă. Xenopol, Istoria Romînilor II, 81—84 (ed. franceză I, 210), nu amintește de nici o întîlnire a lui Vladislav Basarab cu Turcii la 1366 sau 1371. Aceasta din urmă o pune greșit, după Zinkeisen, la 1363, în loc de 1371 (l. c. II, 91).

⁵⁾ „Dudum per nos intellecto, quod impii Turchi, hostes sacri nominis christiani, contra nonnullos magnates et populos partium *Grecie, Walachie et Regni Rasciae* obtinuerant grandem victoriam et terris fidelium nimium apropiuabant“. Hurm. I, 2, 194.

⁶⁾ Zinkeisen, I, 224; Hammer, I², 150, după Seadeddin și Leunclavius; data 1363 în loc de 1371 e o greșală a celor doi istorici, îndreptată mai apoi de alții.

⁷⁾ Cf. Jireček, I. c. 340.

⁸⁾ Aceasta e presupunerea noastră pentru a explica participarea lui Mircea la lupta dela Kosovo-polje.

⁹⁾ Roesler, *Romänische Studien* 312. Cf. Jireček, I. c. 343, Zinkeisen, I, 255 și urm.

¹⁰⁾ Zinkeisen I, 284 (după Seadeddin); Jireček, I. c. 345; Roesler, I. c. 312.

¹¹⁾ Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, *Archiv für slavische Philologie*, XIII, 497; cf. Jireček, I. c. 353—354.

¹²⁾ Cf. operele cunoscute ale lui Hammer, Zinkeisen, Hertzberg etc. și monografia lui Köhler, *Die Schlachten bei Nikopoli und Varna*, Breslau 1882.

¹³⁾ Raportul din Candia e publicat de D-l Iorga în *Acte și Fragmente* cu privire la istoria Româ-

nilor, III, 1 (1897), pag. 4—5; e scos din arhivele venețiene. — A fost o singură bătălie la *Rovine*, cea din 1394; a doua este o combinație a istoricilor. Tot ce se spune asupra unei bătălii la *Rovine* pe Ialomiță în 1398 de Tocilescu, Manual, p. 35—36, e greșit. E greșită de asemenea părerea D-lui Xenopol, l. c. II, 110, că lupta dela *Rovine* pe Ialomiță s'a dat pe la 1418. În ed. franceză, I, p. 258, D-sa o pune îndată după lupta dela Nicopoli, fără să precizeze data și schimbînd *Rovine* pe Ialomiță în *Rovine* de lîngă Craiova.

Expediția dela 1400 mai e atestată de o scrisoare papală din 1399, în care se spune că Turcii (*Baysetus*) se pregătesc să intre în Ungaria și *Valachia* (*Hurm.* I, 2, p. 405), și de o scrisoare a regelui Sigismund către ducele de Burgundia din 1404, în care se spune că *voevodul Valachiei* a purtat frumoase învingeri asupra Turcilor (*ibid.* p. 429; cf. și p. 453).

¹⁴⁾ Chalkokondyles, ed. B. p. 183 (ed. P. p. 98), Ducas, ed. B. p. 97 (ed. P. p. 153). Ducas vorbește numai de „solii Serbiei și *Valachiei*“, Chalkok. povestește mai pe larg despre o pustiire a țării românești de către Turci, în urma căreia Mircea se închină trimițînd solii: ἐς τὴν δὴ πρέσβεις πέμψας ὁ τῶν Δακῶν ἡγεμὼν σπονδὰς τε ἐποιήσατο. Acest tratat nu s'a putut încheia la 1411, cum admite Tocilescu, l. c. p. 36; Mohamed purta atunci încă războiul cu Musa. De 1391 nici nu poate fi vorba.

¹⁵⁾ Textul publicat de Fotino și reprodus în mai multe locuri, acum în urmă în Actele și Documentele relative la istoria renașterii Romîniei de Ghenadie Petrescu, D. A. Sturdza și D. C. Sturdza,

vol. I, partea II (1888), p. 1—2, este incontestabil fals ca formă: a) fiindcă n'are stilul tratatelor turcești, b) fiindcă are o dată greșită. „805 Rebiul Evvel“ nu corespunde nici anului 1391, nici anului 1393 (p. 1 și 8 l. c.), ci anului 1402. Între 29 Septemvrie și 29 Octomvrie 1402 nu s'a încheiat însă nici un tratat cu Turcii. Dacă izvorul de unde și-a scos Fotino textul tratatului ar fi avut, în loc de 805, 815, atunci acestei date i-ar corespunde anul premergător celui admis de noi pentru încheierea tratatului, anume 1412 (11 Iunie până la 11 Iulie). Mohamed ese învingător asupra lui Musa prin Iunie-Iulie 1413 (Iorga, *Revue de l'Orient latin* IV, p. 533). Falsitatea textului o dovedesc și cei „3000 bani roși de țară în 300 lei argint“ turcești. Lei turcești nu erau bătuți încă atunci, iar cei 3000 bani roși trebuie să fie 3000 galbeni de aur sau florini roșii, ceea ce e tot atîta.

¹⁶⁾ Jireček, l. c. 361; Zinkeisen, l. c. I, 467; Hammer, I, 290; Xenopol, ed. franc. I, 260.

¹⁷⁾ Wavrin e editat de două ori: odată de D-șoara Dupont la Paris, 1858—59, în 3 volume (necomplect) și a doua oară de Hardy la Londra, 1864—79, 3 vol. Ambele ediții sunt foarte bune; mai ușoară de citit e ediția D-șoarei Dupont; cea engleză păstrează toate particularitățile ortografice ale mss.

¹⁸⁾ Asupra luptei dela Varna izvoarele sunt așa de multe, că renunțăm a le cita aci. Rolul lui Vlad Dracul l-am descris după impresia ce ne-a lăsat citirea acestor izvoare; o analiză critică a lor ne-ar duce prea departe aci. Ea e făcută mai bine decît ori unde până acum de Zeissberg, în art.

Analekten din Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, pe anul 1871.

¹⁹⁾ Această părere am exprimat-o și în studiul meu asupra lui Vlad Țepeș, București 1896. Critica plină de naivități a D-lui Ghibănescu din Archiva Societății științifice și literare din Iași, an. VIII (1897), No. 7—10, nu e de natură a mă face să-mi schimb părerea. Că țara românească e privită de Turci mai ales de la Țepeș încoace ca definitiv supusă lor, era, înainte de mine, și părerea lui Hammer și a lui Zinkeisen, de bună samă mai buni cunoscători ai istoriei turcești decât D-nul Gh. Ghibănescu. Cf. mai ales Hammer, I, 473. Un izvor asupra căruia mi-a atras atențiunea D-l Iorga și care confirmă și mai mult părerea mea asupra luptei lui Țepeș cu Turcii este Critobul din Imbros, publicat de C. Müller în Fragmenta hist. graec., tom. V.

²⁰⁾ Cf. și Xenopol, Histoire des Roumains, I, p. 283—84.

²¹⁾ Uljanickij, Materialy, p. 86—88.

²²⁾ Asupra luptelor lui Ștefan cu Turcii e de consultat Xenopol, Ist. Rom., ed. română vol. II și ed. franceză vol. I. Izvoare noi a publicat D-nul Iorga în Acte și Fragmente, III, 1, p. 52 și urm.

²³⁾ Corespondențele amintite aci sunt reproduse în Hurmuzaki, Documente, vol. I, partea 3, p. 137 și urm.

²⁴⁾ Acte și Documente relative la istoria renașterii României, I, partea II, p. 4. Data 1511, adoptată de Tocilescu, e de bună samă greșită. Xe-

niopol, în *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*, vol. I, Adause, se îndoeşte de dînsa, iar în text, p. 297, n'o defineşte mai de aproape, punînd închinarea Moldovei numai sub Selim. Documentele şi corespondenţele din Hurm., vol. I, partea 3, anii 1513 şi 1514, nu lasă nici o îndoială că tratatul s'a încheiat deabia în acest din urmă an.

²⁵⁾ Tragica moarte a lui Ioan Vodă şi simpatia de care se bucura el, după unele izvoare, la ţărani — pe boeri îi măcelărea fără milă — au făcut pe mai toţi istoricii noştri să atribue lui Ioan Vodă motive patriotice. D-nul Hasdeu a exagerat cu totul această direcţie. E adevărat că Ioan Vodă era contra boerilor, căci îi ştiea corupţi şi nu se putea încrede lor: de aci urma în mod natural o favorizare a ţărănimii. Din pricina aceasta pare să fi refuzat el sporirea tributului cerută de Turci; ar fi trebuit să împileze prea rău pe ţărani pentru a storce atîţia bani. Aceasta se simţise în ţară şi deaceia ţăranii se luptau cu atîta devotament pentru Ioan Vodă la 1574. În mintea lui nu putea să fie însă eliberarea Moldovei, o ţară străină de el şi în care nu petrecuse nici măcar doi ani întregi, de puterea cea mare a Turcilor. Facem aceste reserve cu privire la expunerea, altfeliu foarte frumoasă, a domniei lui în Xenopol, *Istoria Romînilor*, vol. III, p. 94 şi urm., sau *Histoire des Roumains*, vol. I, p. 330 şi urm.

²⁶⁾ Extracte din *Invăţăturile lui Neagoe Basarab* sunt tipărite în *Buletinul Instrucţiunei* dela 1865 şi în *Archiva istorică* a D-lui Hasdeu. Intregi sunt tipărite în ediţia dela 1843 sub titlul: *Invăţăturile*

bunului și credinciosului domn al țării românești Neagoe Basarab vv. cătră fiul său Teodosie vv. București 1843, 8°, 336 pp.

²⁷⁾ Aus dem Leben König Karls von Rumänien, vol. I, (Stuttgart, 1894), pag. 356.

²⁸⁾ Cultura veche română este expusă aci, în liniamente generale și fără detalieri, după impresia totală ce mi-au lăsat cetirile și studiile mele. Poate ca în unele cazuri această impresie să fie neadevărată, poate ca tendința de a îmbrățișa numai contururile să mă fi făcut a uita sau a da greșit efectele de umbră și lumină, culorile și perspectiva: lucru ușor de întâmplat cu orî ce generalizări istorice. Dacă aş vrea să dovedesc cu izvoare tot ce am spus în schița de față, ar trebui să scriu un volum întreg, ceea ce nu poate fi astăzi intenția mea. Voi da totuși, pentru cei ce ar vrea să urmărească unele chestiuni atinse aci, cîteva notițe bibliografice cu totul generale.

Singura scriere care s'a ocupat la noi cu deamăruntul și a încercat să pue bazele unui studiu serios al vechii noastre culturî sau al vechilor noastre așezăminte este *Istoria Romînilor din Dacia Traiană* a D-lui A. D. Xenopol, 6 vol., Iași 1888—93. Un rezumat din aceasta, cu oarecari schimbări, este ediția franceză în două volume: *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*, Paris, 1896. Partea culturală privitoare la epoca veche se găsește în vol. II, III și IV ale ediției romîne și în vol. I al celei franceze.

Rezultatele D-lui Xenopol nu sunt însă definitive—D-sa deabia a tras brazda în ogorul acestei specialități—; ele sunt de controlat și întregit,

mai ales pentru epoca slavonă, aceea de care ne-am ocupat în conferința de față. Lipsa de izvoare continue împiedecă adeseori cunoașterea *evoluțiunei* faptelor culturale și D-l Xenopol a fost silit de multe ori să scoată concluzii pentru timpurile vechi din fapte cu mult mai recente. Conferința mea nu este dar numai un rezumat al rezultatelor obținute de D-sa; ea este o expunere independentă și se aseamănă fără îndoială mai mult acolo unde izvoarele ne-au fost comune; în părțile despre organizația administrativă a țărilor, despre artă și literatură se găsesc oare cari deosebiri între schița mea și capitolele respective din cărțile fostului și prețuitului meu profesor. Toate celelalte manuale de istorie română, împreună cu al D-lui Tocilescu, sunt lipsite de orice valoare în această privință.

Din studiile speciale asupra vechilor noastre așezăminte amintim ca foarte bun studiul D-lui R. Rosetti din „Revista nouă“ a D-lui Hasdeu, an. I și II, asupra claselor agricole din Moldova.

²⁹⁾ Relațiunile comerciale ale țărilor noastre se cunosc pentru *Moldova* din tratatele de comerț cu Polonia și din privilegiile date de domni Lembergenilor și Brașovenilor (unele sunt publicate în Archiva istorică a D-lui Hasdeu, în Dokumenta moldawskie i multanskie de E. Kalużniacki și în colecția Hurmuzaki; dintre cele inedite cităm din archiva Brașovului privilegiul lui *Alexandru vv.* din 3 August 1449 (No. 775), al lui *Petru vv.* din 2 Iunie 1455 (No. 778) și al lui *Ștefan vv.* din 13 Martie 1458 (No. 777). Pentru *Țara Românească* acte publicate sunt puține. În archiva Brașovului se găsesc, afară de câteva nedatate dela *Dan II* (No. 2, 5, 6, 7, 9), următoarele (citez pe cele mai impor-

tante): privilegiul lui *Mircea* din 6 Aug. 1413 (No. 779), privilegiile lui *Radul* din 7 Mai 1421 (No. 776) și din 21 Noemv. 1422 (No. 771), ale lui *Dan II* din 1424 (No. 774), din 30 Ian. 1431 (No. 10 și No. 768) și unul fără dată (No. 780), al lui *Vlad Dracul* din 8 Aprilie 1437 (No. 770), al lui *Basarab fiul lui Dan* din 11 Iulie 1475 (No. 769).

Articolele principale de comerț importate de Brașoveni în Țara Românească și în Moldova erau, precum reese din specificarea foarte amănunțită a documentelor brașovene, următoarele : postavuri de Ypres, de Louvain, de Bohemia, de Colonia ; mătăsuri, șepci nemțești și colțuni, ceară, vin, brinzeturi, piper, șofran, bumbac, lână de cămilă, piele de căprioară, in, fer, argint, galbeni de aur, arme (săbii, arcuri, sulite, puști, scuturi), funii, cuțite, blăni și multe altele. În documente se specifică vama ce se plătea de fiecare articol la granițe și la orașele din țară în care se desfăceau. Vămile principale erau la *Rucăr* și *Brăila*, apoi la *Tîrgoviște*, *Tîrgșor* și *Dimbovița*; pentru mărfurile ce treceau în Turcia la *Brăila*, *Giurgiu*, *Silistria* și *Nicopol*. Dela noi se exporta, precum se știe, mai ales ceară, vite cornute, cai și pește. Cf. Xenopol, l. c. II, pag. 248 și urm., precum și notele dela pag. 250.

³⁰⁾ Asupra lui Ursachi vezi Nicolae Costin și Neculcea, *Cronicele*, ed. 2, pag. 22, 33, 222.

³¹⁾ Asupra *cnejilor*, pe lângă documentele moldovenești citate de Rosetti, vezi *Miletić*, *Daco-Romîni*, pag. 331 („boljarin ili knjaz“). Intr'un document interesant dela Ștefan cel Mare din arhiva Brașovului (No. 448) — un fel de proclamație către lăcuitorii județelor Buzău și Rîmnic ca să accepte

pe un domn Mircea, adoptat și protejat de dînsul, în locul lui Basarab — domnul Moldovei se adresează: 1. către boerii mari și mici (boljarom); 2. către județi (žudecem), 3. către juzi, sau judecători (sandiam), 4. către săraci (siromachom), iar răspunsul lăcuitoților celor două județe, scris pe dosul proclamației lui Ștefan, se dă din partea 1. boerilor (bolëri), 2. cnejilor (*knezech*) și 3. rumînilor (*vlasech*).

³²⁾ Edițiile lui Wavrin le-am citat în nota 17; episodul de care vorbim aci e povestit în vol. VI, livre I, chap. XVII. — Cînd zicem că Moldovenii n'aveau artilerie decît dela Petru Rareș încoace, înțelegem că n'aveau tunuri mari de asediū, cum le aveau de pildă Transilvănenii și Nemții, căci așa numitele *pusti* le cunoștea și Ștefan cel Mare, care la asediul Chilieii a avut să sufere efectul neplăcut al lor. Părerea noastră e întemeiată pe pasajul lui Macarie, istoriograful lui Petru Rareș, din Vechile Cronice Moldovenești până la Ureche, pag. 155. Asupra puterii noastre armate în vechime e de cetit scrierea cunoscută a lui Bălcescu, care a avut buna inspirație de a se folosi în expunerea sa și de Invățăturile lui Neagoe Basarab, și Xenopol, l. c. II, pag. 449 și urm. Sunt de făcut reserve asupra celor spuse despre artilerie la pag. 452; noi nu credem ca Romîni să fi cunoscut încă din sec. 16 sau 15 mitrailleusa.

³³⁾ Că municipalitatea la noi e de origine străină o dovedesc, între altele, orașele *Bala* și *Huși*: cel dintîi întemeiat de Sași, al doilea de Unguri și anume de Husiți. Organizația municipală a fost croită după modelul celei săsești din Transilvania;

în fruntea comunei saŭ tîrgului se afla un județ, numit în Moldova cu un termen polonesc șoltuz, și 12 pîrgari aleși dintre tîrgoveți. Atribuțiunile lor erau, în de obște, ca a celor din Transilvania.

Acte emanate dela aceste autorități comunale s'aŭ publicat, începînd cu Archiva istorică a D-lui Hasdeu (1865), foarte multe. Cităm, pe lîngă acestea, cîteva inedite din archiva Brașovului, din care se vede, ca și din cele publicate pînă acum, că în Moldova județul se numea șoltuz :

NNo. 491 și 518 sunt scrisori dela județul și cei 12 pîrgari din *Brăila* către județul și cei 12 pîrgari din Brașov ; mai interesant e No. 491, în care e vorba de un Ragusan Mihoč stabilit de vre-o 4—5 ani în Brăila și devenit astfel cetățean al ei, „varoșan“, adecă orășan, cum se exprimă documentul (sec. 15—16).

No. 499 e o scrisoare a județului Mitrea și a celor 12 pîrgari din *Tîrgoviște* către județul și cei 12 pîrgari din Brașov (fără dată).

No. 129 e un document emanat dela toți pîrgarii din *Gherghița* (fără dată).

NNo. 460 și 501 sunt scrisori dela șoltuzii și pîrgarii *Vasluiului* și *Bîrladului* ; în No. 430 Roman vv. numește la 1447 pe județul Brașovului „șoltuz“, iar în No. 434 Ștefan vv., fiul lui Alexandru cel Bun, se adresează către „șoltuzul și pîrgarii din toate tîrgurile țării Moldovei“.

³⁴⁾ Aceasta pentru timpurile foarte vechi, căci în sec. 17 avem vre-o două casuri de contribuiri ale orașelor pentru armată. Așa d. p. la 1665 tîrgoveții și butnarii din Peatra „fac oameni de oaste“ pentru Dabija vodă. Archiva istorică I, 1, 79.

³⁵⁾ Toate aceste numiri se găsesc în documentele din Archiva istorică și din Daco-Romîniî lui Miletić.

³⁶⁾ *Județiî* de ținuturi se numesc în documentele vechi muntenestî „sădacî“ (sg. sādack); cel mai vechiî pe care îl cunosc este județul Jiului din doc. lui Mircea dela 1406 (Archiva ist. I, 1, pag. 98; Miletić, Daco-Romîniî, pag. 329: sādack žulju, tradus de D-l Hasdeu „dregător Jiului“). La 1465 (Miletić, l. c. pag. 335) sunt citați județiî (se 'ntelege ai ținuturilor) la un loc cu „parcalabiî de orașe“; la 1505 (ibid. pag. 354) se citează un „județ al Craiovei“ (sudec Kralevu); tot un astfelî de județ pare a fi fost cel citat de Teodosie vv., fiul lui Neagoe Basarab, în doc. No. 314 din archiva Brașovului.

Părcalabiî de orașe mai sunt citați, afară de doc. din 1465 („parkalabi po orašoch“), în doc. lui Vlad Țepeș din 7 Oct. 1476 (archiva Brașovului No. 773: prăkalab varaški), și în doc. din 1467 la Miletić, l. c. pag. 335: „părcalabiî de Floci“); părcalabiî munteni se pomenesc și în doc. inedite din archiva Brașovului No. 313, 487, 531, cel dintîi dela Teodosie fiul lui Neagoe, celelalte fără dată (sec. 15—16): Boico părcalab, Stoica părcalab, Gherghina părcalab.

În Moldova, pe lîngă terminii obicînuîți de *părcalab* și *staroste*, găsim pentru aceeași funcțiune și termenul *urjadnik*, ce s'ar putea traduce cu „dîregător“, „administrator“.

³⁷⁾ Cf. detalîuri la Xenopol, l. c. III, pag. 589 și urm.

Exemple de judecata judeților, părcalabilor, șoltuzilor și părgarilor se găsesc în mai toate do-

cumentele lor publicate și în cele citate din arhiva Brașovului. Dar toți boerii aveau dreptul să judece, după însărcinarea domnului : aceasta o dovedesc foarte multe documente interne cunoscute. Cităm două inedite din arhiva Brașovului : No. 432, în care Ștefan vv., fiul lui Alexandru cel Bun, hotărăște ca toate pricinile pentru confiscare de mărfuri ale negustorilor brașoveni din partea vre unui Moldovean să fie hotărâte înaintea autorităților judecătorești din țară, care sunt „toți boerii, dvornicii, șoltuzii și pîrgarii, juzii și vatamanii“ ; No. 298, prin care Radul vv. (poate Paisie) asigură pe Brașoveni despre niște oameni, că „n'a lăsat să-i judece nici marele vornic, nici marele logofăt“, ci i-a judecat el însuși.

³⁸⁾ Asupra acestei interesante instituții vechi cf. Xenopol, l. c. IV, 127 și urm. În nota 62 dela pag. 147 se face și istoricul acestei chestiuni în istoriografia noastră. Originea străină a jurătorilor e astăzi mai pre sus de orî ce îndoială.

³⁹⁾ Cele spuse asupra arhitecturii noastre sunt scoase din studiul D-lui C. A. Romstorfer, Die moldauisch-byzantinische Baukunst, Wien 1896 : primul studiu făcut cu competență și pe baza unui bogat material asupra arhitecturii bisericilor noastre vechi. Architectura și mai ales pictura dela Athos sunt foarte bine descrise în H. Brockhaus, Die Kunst in den Athosklöstern, Leipzig, 1891.

⁴⁰⁾ Asupra literaturii slave la noi sunt de cetit mai ales publicațiunile părintelui *Melchisedec* Descrierea manuscriptelor dela Neamț și Șcheia, Noțițe asupra bisericilor și mănăstirilor din Moldova,

VERIFICAT
2017

— 98 —

etc., *Cuvintele din bătrâni* ale D-lui Hasdeu (vol. I și II), *Literatura populară română* a D-lui Gaster și *Vechile cronic*e publicate de mine. Resumate se găsesc în cărțile de școală ale D-lor Filipide, Denșușanu și Adamescu și în *Miscări culturale și literare* de I. G. Sbiera, Cernăuț, 1897.

Manuscriptul bulgăresc din sec. 14 este descris foarte pe scurt de mine în *Cronice inedite* privitoare la istoria Românilor, iar cele spuse despre Învățăturile lui Neagoe-vodă sunt bazate pe un studiu al meu nepublicat. Despre originalul lor slaven o notiță bibliografică a dat P. A. Lavrov în *Memoriile societății de istoria și antichitățile rusești* din Moscva, pe anul 1896 (cu câteva extrase); D-sa pregătește un studiu mai mare și o ediție a lor.

Cîteva vederi asupra literaturii slave la noi se găsesc în studiile lui Miletic, mai ales în *Daco-românii și literatura lor slavă* și în *Notițe dintr'o călătorie științifică în România* (Sofia, 1893); în scrierea sa *Documente nouă vlaho-bulgare din Brașov* (Sofia, 1896) Miletic publică și o parte din documentele utilizate de mine și citate aci după originale.

VERIFICAT
1987

